

शाकुंतल

नाटककार : अण्णासाहेब किर्लोस्कर

श्रेयः

टंकन : विद्या दळवी

मुद्रितशोधन : सोनाली सहस्रबुद्धे

मुखपृष्ठ : सोनाली सहस्रबुद्धे

अनुक्रमणिका:

अंक पहिला	4
अंक दुसरा	18
अंक तिसरा	28
अंक चौथा	39
अंक पाचवा	51
अंक सहावा	62
अंक सातवा	81

अंक पहिला

पद- (राग- खमाज; ताल -धुमाळी)
पंचतुंड नररुंडमालधर पार्वतीश आधीं नमितो॥
विघ्नवर्गनग भग्न कराया विघ्नेश्वर गणपति मग तो॥ पंच॥ धु॥
कालिदासकविराजरचित हें गानीं शाकुंतल रचितो॥
जाणुनियां अवसान नसे हें महत्कृत्यभर शिरिं घेतो॥
ईशवराचा लेश मिळे तरि मूढयत्न शेवटिं जातो॥
या न्यार्ये बलवत्कवि निजवाक्पुष्पीं रसिकार्चन करितो ॥ पंच॥

(सूत्रधार प्रवेश करितो)

पद- (राग- कालगंडा ; ताल -धुमाळी)
(चाल-भीमातिरीं एका वसविलें नगर)

अष्टमूर्ति परमेश सदाशिव तुम्हां शिव देवो ॥
यद्रूपाविण विश्व न हा विश्वास हृदयीं भरवो ॥ अष्ट॥ धु॥
ब्रम्होत्पत्तीपूर्विल जें जलरूप तोचि जाणा॥
विधिहुतहविधारण करणारा तोचि अग्निराणा॥
हवि, होता, रवि, शशि, नभ, भूमि, वायू तोचि म्हणा॥
ऐशा या तनुंचा स्वामी तो दुरित सर्व पळवो ॥ अष्ट॥

सूत्रधार : (पडद्याकडे पाहून) प्रिये, जर पडद्यातील काम आटपले असेल. तर घटकाभर इकडे ये.
(नटी प्रवेश करिते)

नटी : प्राणनाथ, ही आले. आज कोणचा खेळ करायचा त्याची आज्ञा करावी.

सूत्रधार:

साकी

(राग- जोगी; ताल -धुमाळी)
सकलकलागुणवेत्ते पंडित आज सभेमधिं असती॥
यांना तोषावया पाहिजे कालिदासकविसुकृती॥
दुष्कर बहु आहे । सखये रंगस्थल पाहे॥
म्हणुनि सांगतो भलती सलती व्यर्थचि नाटकरचना॥
अभिज्ञानशाकुंतल तत्कृति दावुनि सुखवूं यांना॥
पात्रें तीं सजवीं ॥ माझा चिंताग्नी विझवीं॥

नटी : प्रणवल्लभा,

श्लोक -कामदावृत

(राग- आलैयाबिलावल; ताल -धुमाळी)

खेळ चांगला वेषधर बरे ।

असलियावरी काय भय बरें॥

थोर तूमची नाट्यकल्पना ।

विदित ती असे या महाजनां॥

सूत्रधार : सखे, असे जरी आहे तरी त्यातील तुला मर्म सांगतो. ऐक -

दिंडी

(राग- लीलांहरी; ताल -दादरा)

पंडितांना संतोष होय तो कीं॥

न वद मजला तूं कुशल नाट्यपाकीं॥

जरी मानव तय्यार होय खासा॥

तरी आत्मिं मन धरी अविश्वासा॥

नटी : होय, तसेच का होईना; पण आता पुढे काय करायेच त्याची आज्ञा व्हावी.

सूत्रधार : या सभाजनांच्या कानांस तृप्त करणाऱ्या संगीतावाचून दुसरे काय? याकरिता थोडे गायन कर.

नटी : गायन करण्याविषयी आज्ञा होत आहे. पण कोणत्या ऋतूचे वर्णन करून गायन करू बरे?

सूत्रधार : सखे, नुकताच लागलेला व विविध उपभोगांना योग्य अशा ह्या ग्रीष्म ऋतूला उद्देशून गायन कर. पाहा या ऋतूत काय मौज आहे ती-

सवाई

(राग- भूपाळी; ताल -दादरा)

शीत उदकीं आंघोळ । करुं होत उतावीळ॥

वृक्षछाया सोज्वळ । फार वेळ झोंप दे॥

अस्तमानीं आनंद । वायु सुटत मंदमंद॥

कुसुमिपाटलसौगंध । घमघमाट सूटती॥

नटी : बरे तर, गायन करते.

ठुंबरी

(राग- खमाज; ताल - पंजाबी ठेका)

(चाल- दधुबेचन मै ना जाऊं दय्या)

आज मज सहज आला उल्हास ।

स्फुरण हृदयिं घडे कसें गायनास॥ आज मज॥ध्रु॥

ऋतू ग्रीष्म कसा घडिव बहारी॥
अधिं तपवि सुखवि खास॥ आज॥ १ ॥
फुलें शिरसांची मधुपविचुंबित॥
स्वशिरिं घालिति दाविति पतिस॥ आज॥ २ ॥
निशीं चांदण्यांत कामिनी करीतात॥
हसत खेळत सुखविलास ॥ आज॥ ३ ॥

सूत्रधार : वाहवा वाहवा! फार उत्तम गायन केलेस! तुझ्या या मधुर गायनाकडे चित्तवृत्ती गुंगून गेल्यामुळे सर्व सभा चित्राप्रमाणे होऊन गेली. तर आता कोणते नाटक करून यांना संतोषवावे बरे?

नटी : महाराज, हे काय? मघाच नाही का सांगितले, की अभिज्ञान शाकुंतल नाटकाचा खेळ करायचा म्हणून?

सूत्रधार : प्रिये, बरी आठवण केलीस. या वेळी मला अगदीच विसर पडला होता. कसा जर म्हणशील,-

साकी

(राग- जोगी; ताल - धुमाळी)

तुझ्या मधुर गानाच्या नादें वेडावुनि हा गेला॥
जसा भूप दुष्यंत पहा हा हरिणें ओढुनि आणिला॥
जाऊ चल भार्ये । आम्हां असती बहु कार्ये॥

(सूत्रधार व नटी जातात)

ही प्रस्तावना झाली.

(तदनंतर हरिणामागे लागलेला सारथ्यासह दुष्यंत राजा रथात बसून प्रवेश करितो)

सारथी : (राजाकडे व मृगाकडे पाहून)

साकी

(राग- जोगी; ताल - धुमाळी)

दौरत है मृग चली आपकी मूरत धनुख चढाके॥
छव दिखती ये हरन पिछे जों शिवजी जंगल भटके॥
तारिफ करनेकूं॥ अक्कल नहिं ये बंदेकूं॥

राजा : सूता, या हरिणाने आम्हांला बरेच लांब आणिले; आणखी किती दूर जावे लागणार हे कळत नाही.

पद- (राग- बिहा; ताल- दीपचंदी)

काय बेट्या हरिणाचि मजा तरि वायुगती पळतो॥ पहारे॥
मुरडुनि वरेचवर रथ बघतां किती सुंदर दिसतो॥ पहारे॥ धु॥
बाणभयें मागिल तनु पुढती अवळुनि कशी धरितो॥ पहारे॥

बहु थकला मुख पसरुनि चर्वित तृण गाळित जातो॥ पहारे॥
चारी पद पोटासि धरोनी चेंडुपरी उडतो॥ पहारे॥
वाटे जातो नभपंथेची भूमिस नच शिवतो॥ पहारे॥ काय॥

(चकित होऊन) अरे, आपण मागोमाग जात असून मृग इतक्यात दिसतो न दिसतोसा झाला!

सारथी : अजि महाराज, अबतक रस्ता बहुत खाचखड्डेका था, इसलिये घोडेके बागदवाल जोरसे खींचकर रथ आहिस्ते चलाया, इस वास्ते यह हरन आपसे दूर रहा । वाहवा! देखो सरकार, अब रस्ता बहुत सफा मिला, अब उसको पकडनेको देर नहीं लगेगी!

राजा : असे काय? तर मग घोड्याचे दोर सैल सोड पाहू!

सारथी : जो हुकूम! (रथास वेग देऊन) महाराज, बागदवाल ढीले करनेमे ये तुरंगम पवनके माफक चल रहे हैं । देखो-

साकी

(राग- जोगी; ताल- धुमाळी)

छाति पसारे कान उठाय़ा कल्गि न हाले शिरकी॥
चरन धूलिकुभी मिलन न दे क्या ईर्षा आई मृगकी॥
देखो राजाजी॥ कैसे चलते ये तेजी॥

राजा : खरोखर, सूर्याच्या व इंद्राच्या घोडयालाही हे घोडे जिंकतील यात संशय नाही. रथवेगामुळे माझी कशी स्थिती झाली आहे. पाहा—

पद— (राग-हमीर कल्याण; ताल-धुमाळी)

लहान वस्तु ती स्थूल दिसली॥
तुटकी वाटे कुणि जुडली॥
सहजकुटिला सरला झाली॥
जवळि न बाजुस अथवा आतां दूर न मज कांहीं॥

पाहा, आता याला ठार मारून टाकतो. (बाणाचा नेम धिरतो)

(पड्यात शब्द होतो)

ओवी

(राग- मल्हार)

हां हां दुष्यंत भूपला॥
आवरी रे बाण आपुला॥
आश्रमींच्या हरिणबाला॥
व्यर्थ मारूं नको रे॥

सारथी : (ऐकुन व पाहुन) सुनो मालिक, आपने इस हरनके उपर बान चढाया; लेकिन दरम्यानमे कितने एक बम्मन आ के खडे रहे है ।

राजा : (अंमळ घाबरून) असे काय, तर रथ उभा कर बरे!

सारथी : जो हुकूम! (रथ उभा करितो)

(तदनंतर दोन शिष्यांसह वैखानस येतो)

वैखानस: हां हां दुष्यंत भूपला० (ही पूर्वोक्त ओवी पुनः म्हणतो)

पद-(राग-आनंदभैरवी; ताल-धुमाळी)

(चाल-बारे विभीषण बोलतसे)

शशिकुल भूषण गुणवंता ।

ऐके मव्दच दुष्यंता ॥ धु०॥

अग्नी पुष्पांवरि जैसा॥

टाकुं नको शर मृगिं तैसा॥

कोठें मृदुतनु मृग ऐंसा॥

कोठें बाण तुझा पविसा॥

यास्तव आवरि नेम कसा॥

तपोवनिं न करीं हें सहसा ॥ चाल॥

पीडितजनदुःखासि हराया शस्त्रें धीमंता॥

असती तव बा बलवंता॥

राजा : गुरुवर्य, आज्ञेप्रमाणे हा बाण काढून घेतला.

वैखानस : पुरुवंशातल्या कुलदीपकाला हेच योग्य आहे.

दिंडी

(राग-लीलांबरी; ताल-दादरा)

जन्म ज्याचा पुरुवंशि असे झाला॥

असें करणें हें योग्य असे त्याला॥

(वर हात करून)

तूज ऐसा सदगुणी पुत्र होवो॥

चक्रवर्ती पद तथा प्राप्त होवो॥

दोन्ही शिष्य : (वर हात करून) राजा, खरोखर तुला चक्रवर्तीच पुत्र होईल.

राजा : (नमस्कार करून) तथास्तु महाराज!

वैखानस : राजा, समिधा आणण्याकरिता आम्ही निघालो आहो. मालिनी नदीच्या तीरी हा कण्वमहर्षींचा आश्रम दिसत आहे. जर तुला अन्य कार्य नसेल तर तिकडे जाऊन आतिथिसत्कार घेणे योग्य आहे. आणखी -

साकी - (राग-जोगी; ताल-त्रिताल)

रम्य आणि निर्विघ्न अशीं ऋषिकर्म पाहूनि तुजला॥

कळेल भूपा कोठवरी तव बाहु राखि या महिला॥

आल्यावरि येथें॥ जा नच गेल्याविण तेथें॥

राजा : कुलपती कण्वमहर्षी आश्रमात आहेत काय?

वैखानस : कोणी पाहुणे आले असता त्यांचा सत्कार करण्याचे काम कन्या शकुंतलेला सांगून तिला काही दुष्ट ग्रह आले होते त्यांची शांती करण्याकरिता नुकतेच ते सोमतीर्थाला गेले आहेत.

राजा : बरे, तिलाच भेटू; तिच्या मुखाने कण्वऋषीला माझी पूज्यबुध्दी कळून येईल.

वैखानस : आम्ही येतो तर आता.

(वैखानस शिष्यांसह निघून जातो)

राजा : सूता, घोडे चालीव, या पुण्याश्रमाच्या दर्शनाने आत्म्याला पवित्र करू.

सारथी : जो हुकूम! (रथ चालवितो)

राजा : (चहूंकडे पाहून) सूता, हा प्रदेश तपोवनाचा आहे, हे सांगितल्यावाचून कळत आहे पाहा.

सारथी : कैसे क्या महाराज? मुझे कुछ नहीं मालूम होता॥

राजा : तुला दिसत नाही काय? हे पाहा –

अंजनीगीत

(राग-झिंझोटी; ताल-धुमाळी)

शुक्रचंचूंतुनी वृक्षाखाली । राजगिन्याचीं कणसें पडलीं॥
इंगुदि फोडूनी चिकट जाहली । उपलतती बघ ही ॥१॥
विश्वासास्तव हरिण न भीती । वल्कलें धुउनी नेतांना तीं॥
विहिरीच्या मार्गावरि दिसती । रेखा उदकांच्या ॥२॥
पवनचपल पाटांचे पाणी । झुळझुळ वाहे तरुमूलांतुनि ।
पल्लवकांती गेलि फिरोनी । धूम्रें होमाच्या ॥३॥
बघ इकडे या उपवनभागीं । दर्भ कापुनी नेल्या जागीं॥
हरिण बालकें बघण्याजोगीं । खेळति आनंदें ॥४॥

सारथी : सरकार, सब बराबर है ।

राजा : (काहीसा पुढे जाऊनी) सूता, आश्रमातल्या ऋषींना त्रास होईल, याकरिता रथ येथेच उभा कर. मी खाली उतरतो.

सारथी : खडा किया ।

राजा : (उतरून) मला तपोवनात नम्रवेषानेच गेले पाहिजे. या करिता हे घे. (अंगावरील दागिने, शेला व धनुष्य देतो.) सूता, ऋषींचे दर्शन घेऊन मी परत येईपर्यंत या घोड्यांना पाणी पाजून थोपटूनथापटून हुषार करून ठेव.

सारथी : जो हुकूम! (रथासह निघून जातो)

राजा : (इकडे तिकडे हिंडून पाहून) हेच आश्रमाचे व्दार. तर आता प्रवेश करावा. (प्रवेश करून) माझा उजवा बाहू का बरे स्फुरण पावतो? –

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

शांतिस्थल हें बाहूस्फुरणें फळ तें कैसे मिळतें॥
अथवा भवितव्यव्दारें चहूंकडे दैव फळफळतें॥

शंका कां घ्यावी । विधिची सत्ता ती पहावी॥

(पडद्यात- 'सख्यांनो इकडे या, इकडे या.')

राजा : (कान देऊन) अरे, बागेत दक्षिणेच्या बाजूस कोणी बोलत आहेत; तिकडे जावे. (हिंझून पाहून) अरे, या तपस्वीकन्यका आपआपल्या वयाप्रमाणे लहानमोठ्या घागरी कडेवर घेऊन लहान लहान झाडांना पाणी घालीत इकडेच येत आहेत. (निरखून पाहून) काय यांची स्वरूपे सुंदर आहेत तरी! –

पद – (राग-लीलांबरी; ताल-धुमाळी)
(चाल – बाळा म्हणसी पाणि रे पाणी)
किती मधुर रूप तरि यांचे ।
मम नेत्र धन्य आजि साचे॥
नृपमंदिरिं यापरि कैचें ।
वन हरी सत्व बागेचें॥
किति वर्णु येइना वाचे ।
ह्या बघतां कामि न वांचे ।
हळुहळु चमकति बागेंतुनिया ।
विद्युल्लता तशा या ऋषिजा॥
भाग्योदय माजा॥

आता ह्या छायेखाली उभे राहून यांची वाट पाहू. (वाट पाहत उभा राहतो)
(तदनंतर दोन सख्यांसह शकुंतला प्रवेश करिते)

शकुंतला : सख्यांनो, चला इकडे या.

अनुसया : गडे शकुंतले, मला असे वाटते, काश्यपबाबांची प्रीती या आश्रमातल्या वृक्षांवर तुझ्यापेक्षा अधिक आहे. कारण, तू जाईच्या फुलापेक्षा सुकुमार असता त्यांनी या झाडांना पाणी घालण्याचे काम तुला सांगितले आहे.

शकुंतला : केवळ कण्वबाबांच्या आज्ञेवरूनच मी हे काम करिते असे समजू नको. ही झाडे माझ्या सख्ख्या भावंडाप्रमाणे मला आवडतात. (झाडास पाणी घालिते)

राजा : काय? हीच का ती कण्वकन्या शकुंतला! खचित तो कण्वमहर्षी फार अविचारी आहे, असे समजले पाहिजे. पाहा तो हिला या आश्रमातली कष्टाची कामे करायला लावितो!

पद – (राग- कालगंडा; ताल – धुमाळी)
तनु ईची सुंदरा । सहजमनोहरा ।
भूषण कारण नच इस जरा ।
काय ही जातीची अप्सरा ।
पंकजकोमलतरा । अशा या करी ।
लावी कामा जो खडतरा ।
भासतो अविचारी मज खरा॥

वाटे मज हा मुनी । शस्त्र म्हणवुनी ।

तोडिल कमलदलें शमि वर्नी ।

शंका न करिल किमपी मर्नी॥

असो, या झाडांच्या आड उभे राहून, मोकळ्या मनाने या आपआपल्याशी काय बोलतात ते लपून एकावे. (तसे करितो)

शकुंतला : सखे अनसूये, या वल्कलाची गाठ प्रियंवदेने भारीच बाई घट्ट बांधिली आहे, त्याने मला कसे जखडल्यासारखे झाले आहे. तर एवढी अम्मळ सैल कर पाहू.

अनसूया : बरे. (सैल करिते)

प्रियंवदा : (हसत) सखे, तुझे तारुण्य घटकोघटकी तुझ्या अवयवांना वाढवीत आहे; म्हणून ही वल्कलांची चोळी आवळ झाली असेल, तर त्या यौवनाली दोष दे. मला काय म्हणून?

राजा : अगदी खरे बोलली, –

पद – (राग- झिंझोटी; ताल – त्रिवट)

लोपवली बहुत शोभा स्त्रीची वल्कलें॥

जाईचें पुष्प जेंवी सितपर्णे झांकिलें॥

हृदयाच्या उच्च भागावरतींही पसरिलें॥

घेवोनी स्कंधदेशी गांठोनी सोडिले॥

अथवा, जरी हीच्या या सुंदर देहाला हे वल्कल अगदीच अयोग्य आहे, तथापि तो एक अलंकारच झाला आहे. कारण –

पद – (राग- झिंझोटी; ताल – त्रिवट)

शैवालें युक्त जेंसे पंकज तें शोभतें॥

शशिमार्जी लांछनाची बहू शोभा दीसते॥

तैसी ही वल्कलानें किति नामी वाटते॥

जातीच्या सुंदरांना कांहींही चालतें॥

शकुंतला : (पुढे पाहून) सख्यांनो, ह्या केसरवृक्षाची पाने वाऱ्याने हालत आहेत, यावरून जणु काय तो मला आपल्याकडे बोलवितोच आहे असे वाटते; तर तिकडे जाऊन त्याचा समाचार घेते. (जाते)

प्रियंवदा : सखे शकुंतले, घटकाभर तेथेच उभी राहा.

शकुंतला : अग काय म्हणून, प्रियंवदे?

प्रियंवदा : तू त्या वृक्षाजवळ वेलीप्रमाणे शोभत आहेस.

शकुंतला : सखे, म्हणूनच प्रियंवदा म्हणजे गोडबोली, असे तुला म्हणतात ते उगीच नाही.

राजा : केवळ गोडबोली असे नव्हे. ही अगदी खरे बोलते. अरे ही वेलच! पाहा –

पद – (राग- ललितागौरी; ताल – धुमाळी)

(चाल- जनहो श्रीपादपदीं मन ठेवा)

नोहे नारी ही चंचल वल्ली ॥ मति माझी ठसली ॥

काय म्हणावें इसही होती शंका सखिंने ती घालविली ॥ नोहे नारी॥धु॥

असती लुसलुशीत ओठ इयेचे ॥ पल्लव वेलीचे ॥

बाहू अतिकोमल गोंडस साचे ॥ ढांपे लतिकेचे ॥

अंगी यौवनभर भरला तीचे ॥ पुष्पचि नवतीचें ॥

ऐशी चालकि बोलकि लतिका निर्मुनि विधिनें कमाल केली ॥ नोहे नारी ही.॥

अनसूया : सखे शकुंतेल, ही आम्रवृक्षाची स्वयंवरस्त्री, जिचे तू वनज्योत्स्ना म्हणून नाव ठेविलेस, अशा त्या मोगरीच्या वेलीला विसरलीस का? तिला नाही का पाणी घालायचे?

शकुंतला : मला माझा विसर पडेल, पण तिला नाही मी विसरणार हो. (वेळीजवळ जाऊन पाहून) गडे! खरेच –

पद – (राग- काफी जिल्हा; ताल – त्रिवट)

(चाल – कान्हाबनसी वालेने घागरिया फोरी रे)

वृक्षवेल या दोहींची जोडि शोभते ॥ कशि ही जोडि ॥ध्रु॥

सुनवकुसुमतारुण्यानें दिसत ही तरुणीपरी ॥

पल्लवी पुरुषचि भासे आमतरु सुंदर मार्ते॥वृक्ष॥१॥

(पहात उभी राहते)

प्रियंवदा : अनसूये, वनज्योत्स्नेकडे शकुंतला इतके लक्ष लावून का पाहते आहे याचे कारण तुला कळले का?

अनसूया : नाही बाई, का पाहते आहे सांग बरे!

प्रियंवदा : जशी वनज्योत्स्ना आपल्या योग्य जो आम्रवृक्ष त्यास मिळाली, तशी मीही माझ्या पतीशी कधी मिळेल म्हणून.

शकुंतला : हे सगळे तुझ्याच मनात आहे. (वेलीस पाणी घालते)

राजा : हिचा जन्म कण्वाच्या विवाहित स्त्रीपासून झाला नसावा; बहुत करून ही अन्यवर्णाच्या स्त्रीच्या उदरी कण्वासापून झाली असावी. अथवा संशय नकोच –

पद – (राग- लीलांबरी; ताल- धुमाळी)

(चाल- भक्तांसाठी तो जगजेठी बैसुनी)

ब्राम्हणकन्या नव्हे क्षत्रिया खरी योग्य कामिनी ॥

झाला निश्चय माझ्या मर्नी ॥

अतिश्रेष्ठ मम मन इजवरती जात धांव घेउनी ॥

अपात्रीं बघत न जें दुंकुनी ॥

साधूंना ये संशय कवण्या वस्तूच्या चिंतनी ॥

ठरविती मनोवृत्ती पाहणी ॥

तथापि हिची आमची भेट झाल्यावर ही कोण हे कळेलच.

शकुंतला : (घाबरून) अगबाई; वेलीला पाणी घालताच हा भ्रमर वेलीतून निघून माझ्या तोंडाभोवती घिरट्या घालतो आहे. काय तरी करू? (भ्रमरबाधेचा अनुकार करिते)

राजा : (लोभाने) काय या भ्रमराचे भाग्य तरी-

पद- (राग-कालगंडा; ताल- धुमाळी)

वीरा भ्रमरा जन्मुनि सार्थक केले तूं या जर्गी ॥

बसलों विचारांत आम्हि उगी ॥
 या प्रमदेच्या वक्रकटाक्षा पात्र होसि तूं गड्या ॥
 अमुच्या गप्फा मनिं कोरड्या ॥
 कांपत थरथर तिजवरि टाकिशि सरसावुनियां उड्या ॥
 कर्णीकथिसि गोष्टि सवंगड्या ॥
 झिडकारित असतां निजहस्तें मानेनें वांकड्या ॥
 पीशी अधरामृत फाकड्या ॥
 ईच्या जातीची ती शंका काढुनि मनिं वाउगी ॥
 बसलों विचारात आम्हि उगी ॥

शकुंतला : हा दांडगा नाही ऐकत. दुसरीकडे तरी जावे. (भ्रमराकडे पाहून) काय, इकडेही माझ्या पाठीला लागून आला? (घाबरून) सख्यांनो, सोडवा ग मला सोडवा! पाहा, या दुष्ट भुंग्याने कशी माझी पाठच घेतली.

प्रियंवदा : (हसून) अग आम्ही सोडविणार कोण? दुष्यंत राजाला हाक मार. कारण तपोवनातली संकटे राजानेच दूर करावयाची.

राजा : आता ही वेळ पुढे जाण्याला फार चांगली आहे. हां, भिऊ नका, भिऊ नका – अरे, पण मी राजा आहे असे ओळखून त्या बिचकतील. बरे, त्यांना काही तरी सांगता येईल.

शकुंतला : (दोन पावले जाऊन पाहून) काय? इकडेही आला?

राजा : (त्वरेने जवळ जाऊन) हां खबरदार, दुर्जनाचा शास्ता पौरव राजा पृथ्वी पालन करीत असता, कोण रे तो दुष्ट या मुनिकन्येला त्रास देत आहे!

(एकाएकी राजा आला असे पाहून सर्वजणी विस्मय करितात)

अनसूया : महाराज, फारशी काही वाईट गोष्ट झाली नाही. (शकुंतलेकडे बोट करून) ही आमची प्रियसखी भ्रमराला भिऊनू ओरडली, दुसरे काही नाही.

राजा : (शकुंतलेसमोर येऊन) का, तुम्ही खुशाल आहा ना?

अनसूया : हो, आपल्यासारख्या पाहुण्यांचे दर्शन झाले म्हणजे आम्ही खुशालच. सखे शकुंतले, पर्णकुटिकेत जा आणि फलमिश्रित अर्घ्य घेऊन ये. पाय धुवायला पाणी ह्या घागरीत आहेच.

राजा : तुमच्या या गोड गोड भाषणानेच माझे आतिथ्य झाले. दुसरे उपचार नकोत.

प्रियंवदा : महाराज, आपण फार श्रमलातसे दिसता; तर या सातवणाच्या वृक्षाखालच्या ओट्यावर दाट छाया आहे, तेथे बसून घटकाभर विश्रांती तरी घ्यावी.

राजा : तुम्हीही या- पाणी घालण्याच्या कामाने दमलेल्याच आहा.

अनसूया : सखे शकुंतले, या पाव्हण्यांच्या मर्जीप्रमाणं आम्हांला वागले पाहिजे. चल ये तर, बसू या. (सर्वजण बसतात)

शकुंतला : (आपल्याशी) देवा, काय बरे चमत्कार! या पुरुषाला पाहिल्यापासून तपोवनात न होणारे विकार माझ्या मनात उत्पन्न होतात.

प्रियंवदा : (अनसूयेच्या कानात) अनसूये, मोठा चतुर, भारदस्त, गोड, बोलणारा आणखी पराक्रमी हा कोण असेल बरे?

अनसूया : सखे, मलाही हीच उत्कंठा आहे. विचारतेच यांना. (उघड, राजाकडे मुख करून) महाराज, आपल्याशी आम्ही मुलींनी भाषण केले तरी आपण रागवणार नाही, असे या मधुर भाषणावरून समजले; म्हणून विचारायला धैर्य येऊन काही विचारावेसे वाटते; तर विचार का ?

राजा : हो, हो, खुशाल विचारा.

अनसूया : आपण उत्पन्न होऊन कोणत्या राजाचा वंश शोभविला? आपण इकडे आल्याने कोणत्या देशातले लोक आपल्या वियोगदुःखाने झुरत आहेत? आणखी या सुकुमार देहाला या तपोवनात येण्याची पीडा कशाकरिता दिली?

शकुंतला : (स्वगत) मेल्या वेड्या मना, व्यर्थ तळमळू नको! तुला जे पाहिजे होते तेच अनसूयेने विचारले.

राजा : (आपल्याशी) आता खरे नाव सांगावे तरी कसे, आणखी लपवावे तरी कसे? बरे, असेल सांगावे. मुलींची समजूत घालण्याचे काय जड आहे.(उघड) बाई, ज्याला पौरव राजाने धर्माधिकारावर नेमला तो मी येथल्या तुमच्या क्रिया निर्विघ्न चालल्या आहेत की नाही हे पाहण्यासाठी येथे आलो आहे.

अनसूया : तर मग आपल्या ह्या आगमनाने आम्ही सनाथ झालो.

शकुंतला : (श्रृंगारलज्जा दाखविते)

दोघी सख्या : (राजाचा डोळा व शकुंतलेची चेष्टा पाहून शकुंतलेच्या कानांत) सखे, आज काश्यपबाबा घरी असते तर फार चांगले झाले असते.

शकुंतला : (रागावून) असते तर काय झाले असते?

दोघी : आपल्या जिवाहून आवडती अशी वस्तू या पाव्हण्यांना देऊन त्यांना सुखी केले असते.

शकुंतला : (कपाळास आठ्या घालून) तुम्ही दोघीजणी हवे ते बडबडा. तुमचे बोलणे मी ऐकायचीच नाही.

राजा : मलाही या तुमच्या सखीविषयी काही विचारावयाचे आहे.

अनसूया : महाराज, खुशाल विचारा; आमच्यावर हा अनुग्रहच आहे.

राजा : भगवान काश्यपऋषी हे नैष्ठिक ब्रम्हचारी आहेत असे ऐकतो. आणखी ही तुमची सखी त्यांची कन्या, हे कसे?

अनसूया : ऐकावे महाराज, विश्वामित्र म्हणून कोणी मोठा राजर्षी आहे.

राजा : होय, ऐकण्यात आहे.

अनसूया : तो आमच्या सखीचा जनक होय. त्याने लहानपणीच इला टाकिली. तेव्हा इचे संगोपन कण्वबाबांनी केले, म्हणून त्यांनाच इचे पिता असे म्हणतात.

राजा : "त्यांनी इला टाकिली" हे शब्द ऐकून फारच चमत्कार वाटतो. तर इची सर्व कथा सांगा.

अनसूया : ऐका -

तो विश्वामित्र राजर्षी पूर्वी गौतमी नदीच्या तीरी मोठी उग्र तपश्चर्या करित बसाल असता देवांना भय उत्पन्न होऊन, त्यांनी त्याच्या तपाचा भंग करण्याकरिता नियमाची केवळ

विघ्नदेवताच अशी मेनका नावाची अप्सरा पाठविली.

राजा : दुस-याची तपश्चर्या पाहून भिण्याचे खोड देवांनी आहेच. बरे, पुढे?

अनसूया : ती जेव्हा तेथे आली त्या वेळेस वसंतऋतू होता; तशात तिचे तो उन्माद देणारे रूप पाहून - (असे अर्धच बोलून लाजून खाली मान घालते)

राजा : पुढचे सांगायला नको. एकूण ही अप्सरेची कन्या!

अनसूया : होय.

राजा : ठीकच आहे.

दिंडी

(राग- लिलांबरी; ताल - दादरा)

कसें निपजे मनुजांत रूप ऐसें ॥

असाधारण या जर्गी होय कैसें ॥

जन्म घेते ती वीज महाकाशी ॥

तसें नाही सामर्थ्य भूमिपाशी ॥

शकुंतला : (खाली मान घालून बसते)

राजा : (आपल्याशी) माझे मनोरथ पूर्ण होतील असे वाटते; परंतु इच्या सख्यांनी थट्टेत लग्नाची गोष्ट काढिली त्या वेळेस इने झिडकारल्याप्रमाणे केले; तेवढ्यावरून मात्र थोडासा संशय उत्पन्न होतो.

प्रियंवदा : (हसत शकुंतलेकडे पाहून राजास) महाराज, पुनः आपल्या मनातून काही बोलावयाचे आहे असे दिसते.

शकुंतला : (प्रयंवदेस बोटाने दाबते)

राजा : बाई, तू चांगले ओळखलेस. थोरांचे चरित्र किती ऐकले तरी पुरे होत नाही. याकरिता तुमच्या सखीविषयी आणखी काही विचारायचे आहे.

साकी

(राग- जोगी; ताल - धुमाळी)

लग्नहोइपर्यंत सखीनें कां मौनव्रत धरिलें ॥

अथवा मृगिसहवास करुनि ही दवडी जीवित अपुलें ॥

बोलत कां नाही ॥ टकमक टकमक बघते ही ॥

प्रियंवदा : महाराज, धर्माचरण करण्याविषयी देखील आम्ही परतंत्र आहोत. एवढ्यावरूनच आपण निराश होऊ नये. इच्या योग्य चांगला एखादा वर पाहून त्याला ही घावयाची, असा इच्या बापाचा संकल्प आहे, यात काय ते समजून घ्या.

राजा : (आपल्याशी) तर इच्या बापाची अनुज्ञा मिळविणे काही कठीण नाही. (आनंदाने)

पद

(राग - गौरी; ताल- धुमाळी)

(चाल- शारदे दासकामदे)

हे मना! सोड कल्पना! पूर्ण कामना! खरोखर झाली ॥

अभिलाष धरीं पुर्विची कुशंका फिटली ॥
लखलखी । बघुनि सारखी । होसि विन्मुखी ।
म्हणसि ज्या अग्नी ॥ तो वन्हि नव्हे तर रत्ने होइ संल्लग्नी ॥
घे करीं । वाहिजे शिरी । बाळगे उरीं ।
माळ हिरकणिची ॥ तुज जोड मिळाली आज बहुत पुण्याची ॥

शकुंतला : (रागावली असे दाखवून) अनसूये, जाते बाई मी.

अनसूया : हे काय, जातेस कुठे?

शकुंतला : ही पाहा प्रियंवदा मघापासून हवे ते भलते भलते बोलते आहे. हे सगळे जाऊन मी गौतमी आल्याबाईला सांगते.

अनसूया : अग, या पाव्हण्यांचा आमच्या हातून काहीच सत्कार घडला नाही, आणखी त्यांना येथे एकटेच टाकून स्वच्छंदपणाने निघून जाणे हे तुला चांगले नव्हे.

शकुंतला : (काही एक उत्तर न देता चालू लागते)

राजा : (तिला धरू गेल्याचा आविर्भाव दाखवून आपल्याशी) अरे, कामीजनांच्या मनोवृत्ती त्या त्या चेष्टांचा भास उत्पन्न करितात. पाहा माझी कशी अवस्था झाली ती -

अंजनीगीत

(राग- झिंझोटी; ताल - दादरा)

मुनितनयेच्या मागुनि गेलों ॥

परि नीतीला भिउनि परतलों ॥

स्थान न सुटतां गेलो आलों ॥

चेष्टा बुध्दीच्या ॥

प्रियंवदा : (शकुंतलेचा हात धरून) सखे, जाणे तुला योग्य नाही.

शकुंतला : (भिवया चढवून) का बरे?

प्रियंवदा : हं, का बरे? तुझ्या पाणी घालण्याच्या दोन पाळ्या मी केल्या आहेत. त्या ऋणातून आपल्याला सोडीव आणखी जा मग हवी तिकडे. चालली! (तिला बळेच मागे फिरवून आणिते)

राजा : अहो, झाडाला पाणी घालण्याच्या श्रमाने ही आधीच दमून गेली आहे. पाहा -

पद

(राग- पिलू ; ताल- धुमाळी)

(चाल - उध्दवा शांतवन कर जा)

बायांनो या सोडोनी, थकली ही पाणि आणोनी ॥

घटभारें स्कंध गळाले, कोमल कर लालचि झाले ॥

श्वासानें उर थरथरले, अद्यापी किति तरि हाले ॥

घामानें मुख डबडबले, कर्णावरि ओघळ आले ॥ चाल ॥

गडबडिनें धांवत येतां । विखुरले के?श सांवरितां ।

वरचेवर फिरवी हातां । ऐशामधिं सुटली वेणी ॥बा.॥

तर मी इला तुमच्या ऋणातून सोडवितो. ही घ्या अंगठी.

दोघी : (अंगठीवरील अक्षरे वाचून एकमेकीकडे आश्चर्याने पाहतात)

राजा : मजविषयी भलतीच शंका घऊ नका; ही अंगठी राजापासून मला मिळाली आहे.

प्रियंवदा : तर मग ही अंगठी आपल्या हातातच असावी. आपल्या वचनाने ही आमच्या ऋणातून मुक्त झाली. (किंचित हसून) सखे शकुंतले, तुजवर प्रीती करणारे हे महाराज यांनी तुला सोडविली. तर आता हवी तिकडे जा.

शकुंतला : (मनात) जर माझे पाय माझ्या स्वाधीन असते तर गेले असते. (उघड) मला राहा किंवा जा म्हणून सांगणारी तू ग कोण?

राजा : (शकुंतलेस पाहून, आपल्याशी) काय बरे, जशी माझी प्रीती इच्यावर जडली तशी इचीही माझ्यावर असेल काय? अथवा संशय नको; माझे मनोरथ खचित पूर्ण होतील. कारण –

पद- (राग- झिंझोटी; ताल- त्रिताल)

मजवरती खचित आहे या स्त्रीचे प्रेम तें ॥

बोलेना परी लोभें मम वाणी ऐकते ॥

राहेना पुढें माझ्या परि लपुनी पाहते ।

मजवीर्णे विषय नाही इच्या या दृष्टिें ॥

(पडघात शब्द होतो)

अहो, तपस्वीजनहो! आपल्या श्वापदांचे चांगले रक्षण करा, कारण दुष्यंत राजा शिकार करीत अगदी जवळ आला आहे.

ओवी

(राग – मल्हार)

अश्व चालतां उसळे धूळी ।

दिसे जैशी शलभांची टोळी ॥

वृक्षशाखासंलग्न वल्कली ।

पडत आहे पहा हो ॥ १ ॥

रथा भिऊनी रानहती ।

पळत सुटला आली मस्ती ॥

चंड झाडासी करीत कुस्ती ।

धर्मरर्ण्यीं प्रवेश करी ॥ २ ॥

(सर्व ऐकून घाबरतात)

राजा : (आपल्याशी) धिक्कार असे माझ्या लोकांना! मला हुडकीत येऊन तपोवनाला त्रास देतात काय? बरे, बंदोबस्त करिता येईल.

प्रियंवदा : महाराज, हे ऐकून आम्हांला फार भय वाटते. तर पर्णकुटीकडे जाण्याला आम्हांला आज्ञा

असावी.

राजा : (गडबडीने) चला, तुम्ही. मी तिकडे गेल्यावर आश्रमाला पीडा होणार नाही असा बंदोबस्त करवीन. (सर्व जातात)

अनसूया : महाराज, आमच्याकडून आपला व्हावा तसा सत्कार झाला नाही, याकरिता पुनः आपण भेट द्यावी असे म्हणायला आम्हांला लाज वाटते.

राजा : छे, छे असे मनात देखील आणू नका. तुमच्या दर्शनानेच मी पवित्र झालो.

शकुंतला :

पद

(राग- पिलू; ताल- धुमाळी)

सखये अनसूये थांब कि बाई ॥

येतें मी, अशि कां घाई ॥

रुतला दर्भाकुर माझ्या पाई ॥

मजला तो दुःखद होई ॥

सोडी कोराटीस गुंतून जाई ॥

सोडवितें तोंवरिं राही ॥

(वल्कल सोडविते असे दाखवून राजाकडेपाहत पाहत सख्यांसह निघून जाते)

राजा : (उसासा टाकून) नगराला जाण्याविषयी आता मला अगदी उत्साह नाही; तर आता आपले सैनिक आहेत, त्यांसह तपोवनाजवळच काही दिवस राहिले पाहिजे. काय करू, शकुंतलेपासून माझे मन परत येत नाही. पाहा, माझी कशी अवस्था झाली आहे ती -

साकी

(राग – जोगी; ताल- धुमाळी)

जात पुढें मम शरीर परि मन धांव घेतसे मार्गे ।

पुढच्या वायूकडेस नेतां ध्वजवस्त्र उडूं लागे ॥

तैशी झालि गती ॥ जडली चिंता नव चिर्ती ॥

(निघून जातो)

अंक पहिला समाप्त

*

अंक दुसरा

(खिन्नमुख विदूषक प्रवेश करितो)

विदूषक : (उसासा टाकून) अरे फुटक्या नशिबा, या राजाच्या संगतीने मी अगदी दमून गेलो.

कटाव

हा इकडे वनवराह उठला ।
तो पहा मृग पळतचि सुटला ।
असें म्हणत भर उन्हाळ्यांत हा भटकत हा भटकत फिरतो ।
ऐन दुपारीं छाया नाही, ऐशा त्या वनिं पळतचि सुटतो ।
तान लागल्या बहुश्रमानें, पडुनी पानें ।
कुजुनि कडूविख जाहलें पाणी गटगट पीणें ।
भूक लागल्या लोखंडाच्या दांड्यावरती
भाजुनि केले तयार ऐसें, मांस घेउनी,
भलत्यासलत्या वेळीं मग ते यथेच्छ खाणें ।
घोडी धांवति त्या मागोनी, काट्यांतूनी,
अडवाटेंने माझें तडूं धांव मारितें ।
कांटे लागुनि सांधे माझे फाटुनि गेले ।
रात्रीचीही झोंप मिळेना ।
पहाटेस थोडीसी गुंगी येते तों हें रान वेदुनी,
आरड करुनी, मुसलमान बटकीचे हलकट
फांसेपारधि मला उठविते ।
यापरि माझें नशीब लागे हात धुवोनी माझ्या पाठीं ।
अवाळुवरतीं रक्त नासुनी करट जाहलें ।
त्यापरि मार्शें नशीब फळलें ।
जाइल लवकर नगरा ऐशी आशा होती ।
परि मम दुर्देवानें येथें धांव घेतली ।
शकुंतलानामें कुणि ऋषिची कन्या
याच्या दृष्टिस पडली ।
तिला बघुनि वेडावुनी गेला,
यानें तर तळ या वनिं दिधला ।
फळ आतां काय रडोनी ।
सखा माझा भूप असोनी,
वनचर मी जाय बनोनी ।

काय करावे ! बरे, तो आता आपला प्रतर्विधी आपटून बसला असेल, तर त्याची भेट तरी घ्यावी. (इकडे तिकडे फिरून व पाहून) हा पाहा, माझा मित्र इकडेच येत आहे. बरोबर यवनस्त्रियांचा परिवार आहे; त्यांनी गळ्यात वनपुष्पमाला घातल्या आहेत, व हातांत धनुष्ये घेतली आहेत. तर हातपाय मोडल्यासारखे उभे राहू; म्हणजे तेणेकरून तरी मला विश्रांती मिळेल. (हातातील काठी

टेकून वाकडतिकडा उभा राहतो)

(तदनंतर वणर्न केल्याप्रमाणे दुष्यंत राजा प्रवेश करितो)

राजा :

पद

(राग - काफी; ताल- दीपचंदी)

(चाल - भोलानाथ दिगंबर)

साध्य नसे मुनिकन्या मज ही ॥

परि वेडें मन ऐकत नाही ॥ धु. ॥

पाहुनि सखिच्या विविध विलासा ॥

मन घेई हें बहु विश्वासा ॥

स्मर जरि तुष्ट न होई ॥

मी परि बहु सुख यांतचि घेई ॥ साध्य. ॥ १ ॥

एकूण कामीजन आपल्या अभिप्रायानुरूप आपल्या प्रिय मनुष्याचाही चित्तवृत्ती असेल असे कल्पून व्यर्थ आपली विटंबना मात्र करून घेतो. पाहा -

(राग - काफी; ताल व चाल सदर)

डोळे मुरडुनि सहज बरे ती ॥

ठुमकत मुरडत चाले गजगति ॥

चेष्टा केली सखिसी ॥

तें मी मजकडे लावुनि घेई ॥ साध्य. ॥ २ ॥

विदूषक : (तसाच उभा राहून) अरे मित्रा, माझे हात अगदी आखडले, मला नमस्कार करिता येत नाही; म्हणून शब्दानेच मी तुझा आदर करितो.

राजा : अरे, तुझे हातपाय असे कशाने आखडले ?

विदूषक : शाबास, आपणच एखाद्याच्या डोळ्यात बोट घालावे, आणि "का रडतोस ?" म्हणून आपणच त्याला विचारावे ना ?

राजा : मित्रा, ही अन्योक्ती मला समजली नाही; तर तिची चांगली फोड करून सांग.

विदूषक : बरे मित्रा, नदीच्या कडेला जे वेत असतात ते काय आपल्या गुणाने वाकडेतिकडे होतात किंवा नदीच्या वेगाने होतात ?

राजा : अरे, ते नदीच्या वेगाने वाकडेतिकडे होतात.

विदूषक : तर मग माझी अंगे वाकडीतिकडी होण्याला तूच कारण आहेस.

राजा : कसा बरे मीच कारण आहे ?

विदूषक : अरे, तू आपला राज्यकारभार सोडून अशा या भयाण निर्जन वनात वनचरासारखा हिंडू लागलास; आणखी दररोज तुझ्या मागून श्वापदांच्या पाठीस लागून माझ्या अंगाचा सांधान् सांधा इतका दुखतो आहे, की आपले हातपाय आता बिल्कुल आपल्याला उचलवत नाहीत. याकरिता एक

दिवस तरी नगरात जाऊन स्वस्थपणे विश्रांती घ्यायला आज्ञा दे.

राजा : हा तर असे म्हणतो. माझेही मन त्या शकुंतलेच्या नादी लागल्यापासून मृगयेविषयी कसे विटून गेले आहे. कारण –

(राग – काफ़ी; ताल व चाल सदर)
वांकविण्या धनु बळ मज नाही ॥
मृगया नलगे ऐसें होई ॥
जणुं मृगसंगें तिजला ॥
मोहक दर्शन गुण हा येई ॥ साध्य. ॥ ३ ॥

विदूषक : (राजाच्या तोंडाकडे पाहून) आपले लक्ष दुसरीकडे जाऊन आपण मनातल्या मनात पुटपुटता आहातसे वाटते. एकूण मी जी एवढा वेळ ओरड केली ती अरण्यात जाऊन रडल्याप्रमाणेच झाली.

राजा : (पाहून) दुसरीकडे ध्यान कसचे लागते आहे ? मित्राचा शब्द कसा मोडावा ह्याच विचारात मी होतो.

विदूषक : ईश्वर तुला चिरायू करो । (असे म्हणून जाऊ लागतो)

राजा : मित्रा, जरा थांब, आणि मी म्हणतो ते सर्व ऐकून तर घे.

विदूषक : हा उभा राहिलो; आज्ञा करावी महाराज.

राजा : तुला विश्रांती तर देतोच; पण एका लहानशा कामात तू मला साहाय्य केले पाहिजे.

विदूषक : काय? काही लड्डूबिड्डूची तयारी आहे वाटते? हं! मग ते काम आपले. ही पाहा कंबर बांधलीच!

राजा : काय ते सांगतो, थांब.

विदूषक : हा पाहा, मी तयार आहे; सांग पाहू काय ते!

राजा : अरे कोण आहे रे तेथे ?

दौवारिक : (प्रवेश करून) जी सरकार, काय हुकूम आहे ?

राजा : रैवतका, सेनापतीस घेऊन ये.

दौवारिक : जी सरकार! (असे म्हणून आत जातो, व सेनापतीसह पुनः प्रवेश करून, सेनापतीस) हे पाहा सरकार आज्ञा करण्याविषयी अगदी उत्सुक होऊन आपली वाट पाहतच उभे आहेत, तर चालावे पुढे.

सेनापती : (राजाकडे पाहून) शिकारीला लोक दोष देतात; पण महाराजांना ती एक गुणच झाली. पाहा आमचे सरकार कसे दिसतात ते –

पद

(राग – जंगला जिल्हा; ताल – धुमाळी)

(चाल – नको हरी निशी बाहेर जाऊं)

आकर्षुनि धनु कठिण तनूतें ऊष्णसहनिं बल तें येतें ॥

व्यायामानें स्थूल न दिसतां वनकरिपरि हे धरिति बला ॥
देति शिकारिस दोष परिं या भूपतिवरती गुण झाला ॥१॥

(जवळ येऊन) जयजयकार, महाराज सर्व रान वेढून तयार आहे. मग ऊशीर का ?

राजा : मृगयेविषयी या विदुषकाने माझे मन अगदी उदास करून टाकिले आहे.

सेनापती : (विदुषकाच्या कानात) गड्या, तू आपला हट्ट सोडू नकोच. मी अम्मळ यजमानाच्या मनासारखे थोडेसे बोलते. (उघड) महाराज, त्या मूर्खाला काय अक्कल आहे ? तो मनास येईल तसे बडबडतो.

शिकारीपासून काय गुण आहेत याला आपणच साक्ष आहात. पाहा महाराज –

(राग, ताल व चाल सदर)
मेद झेडोनी होय कृशोदर ॥
उठण्या बसण्या श्रम नाही. ॥
चल लक्ष्यावरी नेम साधतो ।
उत्कर्षचि हा धन्व्याला ॥
देति शिकारिस दोष परि
या भूपतिवरती गुण झाला ॥

विदुषक : (रागाने) अरे, शिकारीचे अवसान भरवणा-या! चल नीघ; हा राजा प्रकृतीने चांगला आहे; तो कशाही प्रसंगातून पार होऊन जाईल. तू मात्र गुलामा, या वनात हिंडताना, माणसांची नाके खाण्याला सवकलेल्या एकाद्या जुन्या अस्वलाच्या तोंडी अचूक पडशील.

राजा : अहो सेनाध्यक्ष, आम्ही आश्रमाजवळ आहो, याकरिता तुमची गोष्ट कबूल करिता येत नाही. आज असे होवो –

पद – (राग – अरब्बी (कर्नाटकी) ; ताल – धुमाळी)
शृंगा ताडोनी डोहीं खेळत महिष वर्नी ॥ आज ते ॥
रवंथ करुन मृग ते तरुच्या सावलींत बसून ॥ आज ते ॥
सूकरतती हर्षोनाग रमोथा उपटोनी ॥ आजी ॥
विश्रांती या धनुला देऊं । शिथिल रज्जु करुनी ॥
एका । आहों पुण्यवर्नी ॥ आम्ही ॥

सेनापती : (लवून) जशी सरकारची मर्जी.

राजा : तर मग रान वेढण्याला पाठविलेले सर्व लोक मागे आणा. आणि माझ्या सैनिकांपासून तपोवनाला त्रास अगदी होऊ नये अशी सक्त ताकीद द्या. कारण –

साकी

(राग – जोगी; ताल – धुमाळी)
शमधन दिसती परी गुप्त तेज असे ऋषिमाजी ॥
सूर्यकांतमणि वन्हि वसे जरि खवळे दुस-या तेजी ॥
सावध राहावें । मुनिच्या वाटे नच जावें ॥

सेनापती : जशी महाराजींची आज्ञा.

विदूषक : जा रे बटकीच्या! तुझी शिकारीची मसलत कशी धुडकावून टाकली!
(सेनापती जातो)

राजा : (यवनीकडे पाहून) तुम्हीही आपला शिकारीचा पोशाख उतरा, चला. (यवनी मुजरा करून जातात) रैवतका, तूही आपल्या कामाला जा.

रैवतक : हुकूम. (निघून जातो)

विदूषक : आपण तर येथ माशी देखील राहू दिली नाही; तर छताप्रमाणे शोभणा-या या झाडाच्या छायेखाली चवरंगाप्रमाणे छानदार शिला आहे; इजवर क्षणभर बसा तरी; म्हणजे मीही अम्मळ पाय लांब करीन.

राजा : चल, हो पुढे.

विदूषक : यावे, महाराज. (दोघे शिलेवर जाऊन बसतात)

राजा : गडया, फारच बघण्यालायक अशी वस्तू तू पाहिली नाहीस, म्हणून तुझ्या डोळ्यांचे काही सार्थक झाले नाही. व्यर्थ रे व्यर्थ!

विदूषक : महाराज, आपण तर माझ्या पुढेच आहा. आणखी दुसरी सुंदर वस्तू ती कोणती ?

राजा : अरे, आपली माणसे सर्वांना सुंदरच दिसतात; पण आश्रमास अलंकारभूत जी शकुंतला तिच्याविषयी माझे बोलणे आहे.

विदूषक : (आपल्याशी) आता याला फूस देऊन उपयोग नाही. (उघड) मित्रा, ती ब्राम्हणकन्या! तुला काही तिजबरोबर लग्न करता येणार नाही, काही नाही; मग ती किती जरी चांगली असली, तरी तुला तिच्याकडे पाहून काय उपयोग?

राजा : मित्रा, अपात्र वस्तूवर पौरव राजांची मने कधी जात नाहीत.

पद - (राग - पिलू; ताल - धुमाळी)

देवस्त्री मेनका अप्सरा तिची ही कन्या ॥

बालपणी इस सोडुनि गेलीं स्वर्गी ती धन्या ॥

कण्वमुनीला मिळे वर्नी ही दुर्मिळ जी अन्या ॥

पुष्प जसें जाइचे गळाले रुड्वरि कीं वन्या ॥

विदूषक : (हसून) नेहमी मिष्टान्न खाणाराची जशी चिंचेवर इच्छा जाते, तद्वत अंतःपुरातल्या उत्कृष्ट स्त्रियांशी विलास करणारा जो तू त्या तुझी ही भलतीच वासना आहे.

राजा : तू तिला पाहिल्यावर असे कधी बोलणार नाही.

विदूषक : हो हो, तूही जेव्हा इतका भुलला आहेस तेव्हा ती खरोखर तशीच सुंदर असेल.

राजा : सुंदर म्हणून काय विचारतोस !

पद - (राग - आनंदभैरवी; ताल - दीपचंदी- कर्नाटकी)

काय परम रमणीय सखींचे रूप कथू तुजला ॥ धृ ॥

ब्रम्हदेव अधिं सुंदर तनुची मूस मनीं ओती ॥

मग बनवी स्त्रीसृष्टीची नूतन काया ऐशी वाटे हो ती ॥

चिंतूनि विधिची अगाध लीला पाहुनि त्याच्या ह्या कृतिला ॥

काय परम. ॥

विदूषक : असे जर आहे, तर ही रूपवती स्त्रियांचा गर्वपरिहार करण्यासच उत्पन्न झाली आहे असे समजले पाहिजे.

राजा : मला तर असे वाटते -

पद - (राग - आनंदभैरवी; ताल - दीपचंदी)

(चाल - इष्ट दीना भूवैकुंठा)

नाहीं कोणीहीं हुंगीलें । ऐंसे तें बा पुष्पचि फुललें ॥
नाहीं ज्याला नख लावियेंलें । ऐसा कोमल पल्लव पाहे ॥
नाहीं ज्याला वेज पाडिलें । ऐसे मुक्तारत्रचि दिसलें ॥
नाही ज्याला कुणिं चाखीलें । ऐंसा अभिनव मधु तो आहे ॥
बहु मोठें पुण्यचि फळलें । ऐसें जें वपु जन्मा आलें ॥
उपभेगा भाग्यचि दिधलें । कवण्या प्राण्या हेंचि कळेना ॥

विदूषक : तर मग जल्दी कर; नाही तर डोक्याला हिंगणबेटाचे तेल चोपडलेल्या एखाद्या ऋषीच्या हातात सापडेल.

राजा : अरे, ती अगदी पराधीन आहे, तशात तिची वडील माणसेही जवळ नाहीत.

विदूषक : बरे, तुझ्यावर तिचा प्रीतीचा डोळा तरकी कसा काय आहे ?

राजा : अरे, तपस्व्याच्या मुली जातीनेच भोळ्या असतात. तथापि -

दिंडी

(राग - लीलांबरी; ताल - दादरा)

नेत्र माझा चुकवूनि हळुचि पाहे ॥
अन्य मिष तें काढोनि हंसत राहे ॥
विनयवतिनें स्मर नाहिं झांकियेला ॥
नाहिं किंवा उघडोनि दावियेला ॥

विदूषक : अरे हे पुष्कळ झाले. तुझ्या मते तुला पाहताच तिने तुझ्या मांडीवर येऊन बसावे होय?

राजा : जेव्हा ती सख्यांबरोबर निघाली तेव्हा तिने सलज्जतेनेच का होईना, पण आपल्या मनातला भाव अगदी उघड करून दाखविला, तो असा -

पद -

(राग - झिंझोटी; ताल - धुमाळी)

रुतला दर्भाकुर चरणीं ॥
म्हणुनीं राहे उगीच तरुणी ॥
गेली थोडी चालोनी ॥
पाहत मांगे मुरडोनी ॥ चा. ॥
सोडवितेशी दावी वल्कल वृक्षापासोनी ॥
काय कथूं रे ऐसी तीची विचित्र ती करणी ॥

विदूषक : तर मग आता लग्नाच्या मेजवानीची तयार होऊ द्याच. शाबास, फक्कड, आपण तर तपोवनाचे उपवनच करून सोडिले !

राजा : मित्रा, या तपोवनातले कित्येक ऋषी मला ओळखतात; तर पुनः त्या आश्रमात कोणत्या निमित्ताने जावे याची काही युक्ती काढ बरे!

विदूषक : अरे, दुसरी युक्ती कशाला पाहिजे? तू राजा आहेस की नाही?

राजा : मग राजा असलो म्हणून?

विदूषक : अरे, येथे जे देवभात आपोआप पिकते ते या ऋषींना फुकटच्याफाकट आयतेच मिळते, त्याचा सहावा हिस्सा फाळ्याबद्दल मागण्याच्या निमित्ताने जावे म्हणजे झाले!

राजा : मूर्खा! रत्नराशीपेक्षा मौल्यवान असा कर आम्हा राजे लोकांना या ऋषींपासून मिळत असतो. पाहा -

दिंडी

(राग - लीलांबरी; ताल - दादरा)

प्रजेपासुनिं जें मिळे भुपतीला ॥

द्रव्य सारें जाणार नष्टेला ॥

तपश्चर्येचा षष्ठ भाग देती ॥

म्हणुनि अविनाशी फळद तेचि होती ॥

(पडद्यात 'आम्ही कृतार्थ झालो')

राजा : अरे, हा शब्द तर बोवा गंभीर आणि शांत असा येतो आहे! मला वाटते कोणी तरी तपस्वी आले आहेत.

(व्दारपाल प्रवेश करितो)

व्दारपाल : (लूवन) जयजयकार महाराज! हे दोन ऋषिकुमार आपली गाठ घेण्यासाठी आले आहेत.

राजा : त्यांना लौकर आत घेऊन ये.

पहिला ऋषिकुमार : (राजाकडे पाहून) अहो, हा महात्मा तेजःपुंज असून किती शांत दिसत आहे!

पद - (राग - शंकराभरण; ताल - झंपाप्रबंध)

(चाल - नभो - भक्तसुरतरुतले - देविललित)

मला शांत मुनि भासतो भूप नोहे ॥

पाहुनि प्रेमजल नेत्रिं वाहे ॥ ध्रु० ॥

आक्रमुनि भुमि ही, धर्म पाळोनियां,

प्रत्यहीं तपचि हें सांचवीतो ॥

सिध्दचारणमुखें यद्यशा ऐकुनी,

स्वर्गी सुरनाथ तो डुलत राहे ॥ मला० ॥ १ ॥

दुसरा ऋषिकुमार : गौतमा, इंद्राचा मित्र दुष्यंत तो हाच काय?

पहिला ऋषिकुमार : होय, तोच हा दुष्यंत.

दुसरा ऋषिकुमार : म्हणूनच: -

पद - (राग, ताल व चाल सदर)
 काय मग नवल जरि एकला भोगितो
 सागरांत मही भूपती हा ॥
 असुरसमरांत सुर भरंवसा ठेवितो ॥
 इंद्रवर्जी तसा धनुषिं यांच्या ॥ १ ॥
 किती थोर हा, शूर हा, सदय साचा ॥
 वर्णवेना पहा शकलि वाचा ॥
 किती थोर हा० ॥ २ ॥

दोघे : (जवळ जाऊन) राजा! तुझा विजय असो.

राजा : (उठून) उभयतांना मी नमस्कार करितो.

दोघे : तुझे कल्याण होवो! (नारळ देतात)

राजा : (लवून नारळ घेतो) कोणची आज्ञा करायची आहे?

दोघे : आपण येथे आला आहा हे आश्रमातल्या कित्येक ऋषींना कळल्यावरून त्यांची काही प्रार्थना आहे.

राजा : त्यांची काय आज्ञा आहे?

दोघे : सांप्रत कण्वमहर्षी येथे नाहीत, आणि उद्या तर इष्टीचा दिवस, तेव्हा राक्षसांच्या भयामुळे अशी प्रार्थना आहे की, आपण सड्या स्वारीनिशी काही दिवस येथे राहून आमची इष्टी निर्विघ्न सांग करावी.

राजा : काही चिंता नाही. हा मजवर अनुग्रहच समजायचा.

विदूषक : (एकीकडे) हो हो, खरोखर अनुग्रह. का राजश्री, ही यांची प्रार्थना तुझ्या केवढी बरे पथ्यावर पडली?

राजा : (हसून) रैवतका, धनुष्यबाणासहित माझा रथ तयार असू दे, म्हणून सारथ्याला सांग.

रैवतक : जी सरकार. (निघून जातो)

दोघे : (हर्षाने)

दिंडी

(राग - लीलांबरी; ताल - दादरा)

पूर्वजांचा अनुकार तुला साजे ॥

पुरुवंशी जे जन्म घेति राजे ॥

शरण आल्यांचे दुःख हरायांते ॥

त्यांनिं बांधियलें करी कंकणातें ॥

राजा : (हात जोडून) महाराज, आपण पुढे व्हा; मीही आपल्या पाठोपाठ आलोच.

दोघे : (वर हात करून) तुझा जय असो.

(निघून जातात)

राजा : का मित्रा, शकुंतलेला पाहण्याची इच्छा असली तर चल माझ्या बरोबर.

विदूषक : मघाशी जेव्हा तू तिचे वर्णन केलेस, तेव्हा तिला केव्हा पाहीन असे झाले होते; पण हे

राक्षसांचे वर्तमान ऐकल्यापासून तिकडे तोंड देखील करू नयेसे वाटते. नकोरे बाबा ते शकुंतलेला पाहणे; धडपणी मला नगराला जाऊ दे कसा.

राजा : अरे, असा भितोस का? मी आहे ना जवळ खबरदार बसलेला!

विदूषक : तर मग मुळीच भ्यायचा नाही. तुझा मा चक्ररक्षक होईन!

(व्दारपाल येतो)

व्दारपाल : रथ तयार आहे, महाराज. सरकारचा निघण्याचाच अवकाश आहे. नगराहून आईसाहेबांकडून करभक सांडणीस्वार आला आहे

राजा : (आदराने) काय, आईसाहेबांकडून आला आहे म्हणतोस?

व्दारपाल : होय, सरकार.

राजा: बरे तर, त्याला इकडे घेऊन ये.

व्दारपाल : (लवून) हुकूम! (आत जाऊन करभकासह प्रवेश करून) हे महाराज बसले आहेत. चल, हो पुढे.

करभक : (मुजरा करून) महाराज, आईसाहेबांचा असा निरोप आहे की, आजपासून चवथ्या दिवशी पुत्रप्रिंडपालन म्हणून आईसाहेब व्रत करणार आहेत. त्या दिवशी सरकारांनी आईसाहेबाजवळ असले पाहिजे.

राजा : इकडे तपस्व्यांचे काम, तिकडे आईची आज्ञा, दोन्हीही मोडून उपयोगी नाही. आता काय करावे?

विदूषक : त्रिशंकुराजासारखा मध्येच लोंबत राहा.

राजा : (चिंतेने) खरोखर, मोठी पंचाईत आली.

ओवी

(राग – मल्हार)

दोन जागीं कामें आलीं॥

मनोवृत्ती व्दिधा झाली॥

नदी जैशी अपटोनि शैलीं ॥

दोन दिशेनें वाहते ॥

(चिंतन करून) मित्रा, तुलाही आईने आपल्या पुत्राप्रमाणे मानले आहे, तर तू नगरात जाऊन, मी येथे ऋषीच्या कामात गुंतलो आहे हे आईसाहेबास कळवून मी जवळ राहून जे करावयाचे ते तूच कर म्हणजे झाले.

विदूषक : मित्रा, मी राक्षसाला भिणारा म्हणून मला एकट्याला नगराला पाठवितोस होय?

राजा : (हसून) छे छे, तुम्ही केवढे शूर, तुम्हांला भिन्ने म्हणतो कोण?

विदूषक : तर मग राजाचा भाऊ जसा डौलाने जातो तसा मी जाईन; त्या माझ्या पहिल्या तट्टावर बसून नाही जायचा.

राजा : तपोवनाला पीडा होऊ नये म्हणून सगळे सैन्यच तुझेबरोबर पाठवायचे आहे, मग हव्या तशा डौलाने जा.

विदूषक : (आपल्या पाठीवर आपणच हात थोपटून) शाबास, मी आज युवराज झालो.

राजा : (आपल्याशीच) हा बेटा धांदल्या आहे. मी इकडे शकुंतलेच्या नादी लागल्याचे कदाचित हा अंतःपुरातही बोलेल. बरे, याला असे सांगू.(विदूषकाचा हात धरून, उघड) मित्रा, मी जो येथे काही दिवस राहणार आहे तो केवळ ऋषींच्या कामासाठी होय.शकुंतलेची इच्छा मला तिळमात्र नाही बरे. पाहा -

साकी

(राग - जोगी; ताल - धुमाळी)

कोठे आम्ही कोठे ती स्मरणविमुखा पशुसम ऋषिजा॥

वदलों थडेने सारें तें खरें न मानीं, घरिं जा ॥

मागुनि मी येतां । सरतां काम न इथें राहतों ॥

विदुषक : ठीक आहे.

(सर्व निघून जातात)

अंक दुसरा समाप्त

*

अंक तिसरा

प्रवेश पहिला

(हातात दर्भ एक शिष्य येतो)

शिष्य : अहाहा ! किती तरी पराक्रमी तो दुष्यंतराजा ! त्याने या आमच्या आश्रमात पाय मात्र टाकला, तोच आमच्या होमहवनाला येणारी विघ्ने नाहीशी झाली.

ओवी - (राग - मल्हार)

नाहीं बाणाची गरज पडली ॥

प्रत्यंचा ओढोनि झाडली ॥

त्या शब्दैचि विघ्ने टळलीं ॥

महानुभाव दुष्यंत ॥

बरे, आता वेदीवर अंथरण्याकरिता हे दर्भ आणले आहेत ते ऋत्विजांना नेऊन देतो. (इकडे तिकडे फिरून वर पाहून) काय ग प्रियंवदे, ही वाळ्याची उटी आणि देठासंकट कमळाची पाने कोणासाठी घेऊन चालली आहेस? (ऐकल्यासारखे करून) काय म्हणतोस? उन्हाळ्याच्या बाधेने शकुंतलेची प्रकृती भारी बिघडली आहे म्हणून तिचा दाह शांत करण्याकरिता काय? तर मग तिच्या ओषधपाण्याची व्यवस्था नीट ठेवा बरे - ती कण्वगुरुर्जीचा केवळ प्राणच आहे - मी देखील आता जातो, आणखी तिच्यासाठी गौतमी आतेच्या हाती यज्ञातले तीर्थ पाठवून देतो.

(निघून जातो)

(नंतर मदनाने पिडलेला राजा प्रवेश करितो)

राजा : (चिंतायुक्त सुस्कारा टाकून)

पद - (राग - पिलू; ताल - धुमाळी)

ठाउक मजला असे ऋषींचें उग्र तपोबल तें ॥
अधिकाराचा जोर न चाले तेणें हें कळतें ॥
परवशता किति असे तिची हें पूर्ण मला दिसतें ॥
सर्व कळे परि हृदयिं लागलीं हुरहुर नच जाते ॥
खोल जागिं गेलेले जल तें वर नच कधिं चढतें ॥
तसें प्रियेनें हरिलें तें मन मागें नच फिरते ॥

हे भगवंता कुसुमायुधा, तुझ्यावर आणखी या चंद्रावर आम्ही कामीजन भरवसा ठेवून अगदी फसतो.

पद - (राग - कलिंगडा; ताल - दादरा)

मदना चंद्रा! सुवैरि तुम्ही जाहलां ॥ धु० ॥
कुसुमित तव शर, शीतहि शशिकर ॥
दुःखचि देति मला ॥ अरेरे ॥ दुःख० ॥ मदना० ॥ १ ॥
वर्षत वन्ही शशि निज किरणीं ॥
तव शर पवि बनला ॥ खरा रे ॥ तव० ॥ मदना ॥ २ ॥

काय करावे! कामदेवाला माझ्याविषयी अजून करुणा येत नाही! अरे, तुझे बाण कोमल फुलांचे असून, ते इतके तीक्ष्ण कशाने बरे झाले? (अम्मळ थांबून) हो, समजलो.

(राग व ताल सदर)

हरनेवानल लागतेस का ॥
सागरिं और्बानला ॥ परी का ॥ साग० ॥ मदना० ॥ ३ ॥
भस्मरूप तूं असुनि म्हणोनचि ॥
भाजिशि या तनुला ॥ उगिच का ॥ भाजिशि० ॥ मदना० ॥ ४ ॥
अथवा त्यानें तरी माझे काय वाईट केले?

(राग व ताल सदर)

छळिशी जरि त्या सुंदरिसाठी ॥
मानिन प्रिय तूजला ॥ सदोदित ॥ मानिन० ॥ मदना ॥ ५ ॥

नाही नाही - मी त्याला इतके लावून बोलतो, तरी त्याला नाही दया येत -

(राग व ताल सदर)

बहु संकल्पें तुज वाढविलें ॥
मारिसि काय मला ॥ कठोरा ॥ मारिसि ॥ मदना ॥ ६ ॥

(खिन्न होऊन इकडे तिकडे फिरून)

बरे, ज्या कामासाठी मला या आश्रमात ऋषींनी ठेवून घेतले ते तर आटपले; आणि त्यांनी मला जावयाला निरोपही दिला. आपण तर फार थकलो आहो. घटकाभर जिवाला करमणूक पाहिजे; पण

कोठे बरे जावे? (सुस्कारा टाकून) आणखी दुसरीकडे कोठे जायचे? त्या माझ्या प्रियेला पाहिल्यावाचून समाधान वाटायचे नाही – तर चला तिकडेच जाऊ. ती कोठे आहे याचा शोध तरी करू. (सूर्याकडे पाहून) असी या कडक उन्हाच्या वेळी ती बहुतकरून आपल्या सख्यांशी मालिनी नदीच्या तीरी वेलीच्या सावलीत बसत असते, तर तिकडेच जावे. (इकडे तिकडे हिंडून, पाहून) अरे, ती माझी प्रियतमा या दोन्ही फुलझाडे लावलेल्या वाटेने नुकतीच गेली असावी. कारण –

अंजनीगीत

(राग – झिंझोटी; ताल – धुमाळी)

मार्गी जातां पुष्पे तोडिति ॥

अजुनि तयांचे कोश न मिटती ॥

कोमल पल्लव जे त्या खुडिती ।

चीक गळे तेथें ॥ १ ॥

(स्पर्श झाल्यासारखे दाखवून) अहाहा ! इकडे मजेदार वारा असल्याने हा प्रांत किती रम्य वाटत आहे!

(राग व ताल सदर)

मालिनिकणवाही हा वारा ।

कमलगंधयुत वाहे भरारा ॥

मदनतप्त माझ्या य शरिरा ॥

फारचि सुखवीतो ॥ २ ॥

(इकडे तिकडे हिंडून व पाहून) हा इकडे वेतांच्या काठ्यांनी केलेला लतामंडप दिसत आहे, त्यात ती बसली असेल. (खाली पाहून) हो, येथे असेलच. हे पाहा,

(राग व ताल सदर)

पुढच्या अंगी वरती उचलली ॥

नितंबभारें खोलचि गेली ॥

पदपंक्ती ही येथ उमटली ।

वाळुवरी दिसते ॥ ३ ॥

बरे, या फांदीच्या आड लपून पाहू. (तसे करून आनंदाने) वाहवा ! माझ्या डोळ्यांचे सार्थक झाले. ही पाहा, माझी प्रियतमा, फुलांनी आच्छादलेल्या शिलेवर निजली आहे. तिच्या सख्याही जवळ बसल्या आहेत. ठीक आहे. आता मन मोकळे करून या आपापल्यात काय काय बोलतात ते ऐकू. (पाहत उभा राहतो)

(तदनंतर कुसुमशयनावर निजलेली शकुंतला सख्यांसह प्रवेश करिते)

अनसूया : (वारा घालून) गडे, या कमलाच्या पानाने आम्ही वारा घालतो आहो, त्याने तुला अम्मळ बरे वाटते का ?

शकुंतला : काय म्हटलेत? मला तुम्ही वारा का घालिता आहा?

(अनसूया व प्रियंवदा एकमेकीकडे खिन्न होऊन पाहतात)

राजा : हिची प्रकृती तर फारच बिघडल्यासारखी दिसते; पण का या उन्हामुळे असेल, का माझ्या मनात आहे तसेच खरोखर असेल बरे! (रेखून पाहून) पण संशय नकोच -

पद - (राग - मालकंस; ताल - त्रिवट)

लाविलि थंड उटी वाळ्याची सखिच्या कुचकलशां ती ॥

कमलसुतंतु करी करिं कंकण बांधित परि शोभे ती ॥

मदन निदाघ जर्नी संचरुनी ताप समानचि देती ॥

युवतिस तपवि निघाय जरी तो सुंदर कांति नुरे ती ॥

प्रियंवदा : (अनसूयेच्या कानात) अनसूये, हे बघ, त्या दिवशी तो राजा आला होता की नाही, त्याला पाहिल्यापासून हिची वृत्ती कशी अस्वस्थ झाल्यासारखी दिसते. मग काय बाई हिचे मन त्याच्यावर गेले आहे की काय कळत नाही.

अनसूया : खरेच गडे, माझ्या मनात सुध्दा अशीच शंका आहे. तर पाहतेच इला विचारून. (मोठ्याने शकुंतलेस) गडे, तुला काही विचारायचे आहे. तुला तर बाई अगदीच चैन नाहीसे झाले आहे.

शकुंतला : (अम्मळवरता उठून) काय बाई तुझ्या मनात विचारायचे?

अनसूया : गडे शकुंतले, ती मदनबाधा की काय म्हणतात की नाही, तिच्यापासून काय होते ते काही मला ठाऊक नाही, पण कथापुराणांतल्या असल्या गोष्टी आम्ही ऐकल्या आहेत; तशीबाई तुझी अवस्था झाल्यासारखी दिसते; तर गडे सांग तुला काय होते ते रोगाची परीक्षा चांगली झाली नाही, तर औषध तरी कसले द्यावे?

राजा : हिचा व माझा तर्क अगदी जुळतो.

शकुंतला : (आपल्याशी) माझे मन तर अगदीच त्याच्यावर गेल आहे; पण माझ्याच्याने नाही यांना सांगवत.

प्रियंवदा : हो गडे, अनसूया ठीक बोलली. आपले दुःख मनातल्या मनात का ठेवतेस? हे पाहिलेस, रोजच्या रोज तुझ्या हातापायांच्या कशा काड्या होत चालल्या. नुसती लावण्याची टवटवी मात्र काय ती राहिली आहे.

राजा : प्रियंवदा अगदी खरे बोलली.

पद - (राग - देश; ताल - धुमाळी)

किति गेले सुकोनि गाल वदन उर ईचें॥

त्याजिती कठिणपण कुच ते पूर्वीचें॥

अति कृश कटि झाली स्कंध गळाले साचे॥

अंगी पसरली पांडुरता सखिचे॥

मज कळकळ येते हाल बघुनी रमणीचे॥

मदनं व्यथित बघणें सौख्याचें ॥

जसें गळतां पानें दर्शन मालतिचें ॥

शिवती जिला कर ऋतू वसंताचे ॥

शकुंतला : अग, तुम्हांला सोडून दुस-या कोणाला सांगायचे आहे? पण की नाही, सांगितल्याने तुम्हांला विनाकारण दुःख मात्र होईल.

अनसूया : अग, म्हणूनच सांगितले पाहिजे. तुला नाही का ठाऊक? आपले दुःख आपल्या मैत्रिणींना सांगितले म्हणजे हलके होते.

राजा :

पद - (राग - बिहाग; ताल - धुमाळी)

आतां शिशुमुखिच्या विकथनीं मज भय वाटतें ॥ आतां० ॥

प्रश्न करीति सख्या इस परि ही न वदत हृद्रत चिंता ॥

नेत्र गरागर फिरवुनि लोभें पाहतेस गुणवंता ॥ आतां० ॥

शकुंतला : गडे सांगूच आता? त्या दिवशी तो तपोवनाचे रक्षण करणारा - रा - रा - (लाजून थांबते)

प्रियंवदा : अग लाजू नको. सांग पुढे.

शकुंतला : त्याला मी पाहिले आणि तेव्हापासून त्याच्यावर माझे मन जाऊन माझी बाई अशी स्थिती झाली.

राजा : अहाहा! जे मला ऐकायचे होते तेच ऐकले.

पद - (राग - सोहोनी; ताल - त्रिवट)

झाली सफळ ही मम मनकामना ॥ धु० ॥

स्मर तापवि बहु परि तो आतां ॥

सुखवित किती तरि या मना ॥ झाली० ॥ १ ॥

उष्ण दिनांती मेघाच्छादित ॥

दिन करी सुखयुत तो जना ॥ झाली० ॥ २ ॥

शकुंतला : सख्यांनो!

पद - (राग - पिलू; ताल - धुमाळी)

(चाल - उध्दवा शांतवन कर जा)

मर्यादा सोडूनि वदणें योग्य न, हें मजला ठावें ॥

परि धीर मनीं धरवेना हें दुःख किती सोसावें ॥

ज्या प्रेम निरंतर करिती, हितगुजही त्या सांगावे ॥

आणुनि त्या राजेंद्राला । भेटवाचि सत्वर मजला ।

त्यावांचूनि शेवट झाला । या सखिचा मनिं समजावें ॥

जरि ममता मजवर तुमची प्रिय माझें हेंचि करावें ॥ १ ॥

राजा : या भाषणावरून तर संशय मुळीच फिटला.

प्रियंवदा : (अनसूयेच्या कानात) अनसूये, हा पल्ला बाई फार दूरवर जाऊन पोचला आहे. आता कालगत करून उपयोग नाही. इचे मन ज्याच्यावर जडले आहे तो पौरवकुलातला मुकुटमणी आहे, तेव्हा ही गोष्ट मोठ्या आनंदाचीच समजली पाहिजे.

अनसूया : हो, खरेच.

प्रियंवदा : (मोठ्याने) गडे, हिचे मन त्याच्यावर गेले हे ठिकच आहे. महानदी समुद्रालाच जाऊन मिळायची; पालवीने भरलेली मोतियाची वेल आंब्याच्या झाडावर चढली तरच शोभते.

राजा : ठीकच, विशाखाची दोन नक्षत्रे चंद्राली अनुसरून राहिली तर यात नवल ते काय?

अनसूया : ते सारे खरे, पण बाई, इचा हेतू तडीस जायला युक्ती कोणची काढावी? काम तर फार लवकर आणि गुप्तपणाने व्हायला पाहिजे.

प्रियंवदा : गुप्तपणाने कसे होते तेवढ्याची मात्र काळजी आहे. लवकर म्हणशील तर माझ्याकडे लागले.

अनसूया : ते कसे काय? मी नाही गडे समजले.

प्रियंवदा : अग,तो राजा देखील की नाही आताशी झुरणीला लागल्यासारखा दिसतो. तेव्हा त्याचे मन हिच्यावर गेले आहेसे वाटते.

राजा : (आपल्याकडे पाहून) खरे, ही म्हणते तसा मी झालो आहे खरा.

पद- (राग – झिंझोटी; ताल – त्रिवट)

झाली खचितचि मम ही दशा ॥

विरहित मतिला छळित निशा ॥ झाली० ॥

निजतां घेउनि हात उशार्शी ॥

हृतापें ये जल नयनांशी ॥

पडुनि बिघडवीं कंकणमणिशीं ॥

होई किती तरि तनु ही कृशा ॥ झाली० ॥

प्रियंवदा : (विचार करून) गडे मला एक युक्ती सुचली आहे.शकुंतलेने त्याच्या नावाने एक प्रीतिपत्र लिहावे. ते प्रसादाच्या निमित्ताने निर्माल्यात लपवून मी त्याला पोहोचते करते म्हणजे झाले.

अनसूया : हो गडे ही युक्ती मला रुचली; पण शकुंतलेचे यावर कसे काय म्हणणे आहे.?

शकुंतला : तुमच्या युक्तीवर देखील का शंका काढायची?

प्रियंवदा : तर मग तुझ्या मनात जसे आहे तशा मजकुराचे एक गीत कर.शब्द कसे गोड असावेत.

शकुंतला : ते सारे मी करीन; पण बाई, त्यांना रागबीग आला आणि तिकडे लक्षच दिले नाही, तर मानखंडना मात्र व्हावयाची; म्हणून बाई माझा धीर होत नाही.

राजा : (आनंदाने)

पद – (राग कालगंडा; ताल धुमाळी)

हा उत्सुक तव संगमा मग कां भीसी ॥

झिडकारिन तुजला असें मनिं कां आणिसी ॥

दुर्लभ ती लक्ष्मी जना ॥ जन कां तिजसी ॥चा० ॥

आतां संशय न धरी मनीं ॥

या परिजनीं ॥ विपरीत बघसीं ॥

हा उत्सुक तव संगमा०॥

प्रियंवदा : अहा ग वेडे, जळ्ळी भलतीच काही तरी कल्पना! अग, आपल्या अंगावर थंडगार चांदणे पडू नये म्हणून त्याच्या आड कोणी वस्त्र धरील का?

शकुंतल : (हसून) बरे तर, करते गीत.

(उठून बसून विचार करिते)

राजा : हिला पाहताना माझ्या डोळ्यांची पापणी सुध्दा लवायची विसरते हे ठिकच आहे. कारण –
श्लोक

(राग अलैयाबिलावल; ताल दादरा)

(कामदावृत्ताच्या चालीवर)

चढवुनी कशी भुलना परी॥

लेख रचितसे रूपसुंदरी॥

सूक्ष्म गालिं या पुलक जे धरी॥

हृदयिं टोचिली कंटकांपरी॥

शकुंतला : गड्यांनो, झाले गीत तयार; पण बाई लिहायचे कसे?

प्रियंवदा : त्याची नको काळजी. ही बघ राघूच्या पोटासारखी कमळाची नाजूक पाने आहेत. त्यांच्यावर नखाने लिही म्हणजे झाले.

शकुंतला : (त्याप्रमाणे लिहून) हं, ऐका ग, आता वाचते. मजकूर नीट जुळला की नाही सांगा.

सख्या : हं, वाच.

शकुंतला : (वाचते)

(राग- बरवा; गभ्र्यांच्या चालीवर, ताल-धुमाळी)

तव मानस कैसें काय न कळे मुळीं मजला॥

दिनरजनिं करितें हाय, विरहें देह तापला॥

अदयमदन हृदयांतरिं वाणी कठिण शरांचा मार॥

तल्लिन झालें तव चरणीं मी ताप करी परिहार॥

निष्ठुर छळिल मला॥

राजा : (पुढे सरसावून)

साकी

(राग- जोगी; ताल-धुमाळी)

छळितो तुजला परि मज जाळी मन्मथ रात्रंदिवसा॥

कुमुदा मूर्छवि दिनमणि परि मे चंद्रा करि नाहीसा॥

तारक तूंचि मला॥ हा कर तव करिं मी दिधला॥

दिंडी

तुझें मन ते ठाऊक मला नाही॥

दुष्ट छळितो हा मदन कसा पाहीं॥

बाण याचे मज फार दुःख देती॥

भेट देउनियां करी तापशांती॥

सख्या : (पाहूनी आनंदाने उभ्या राहतात) यावे, महाराज, आपण अगदी वेळेवर आला, याने आम्ही कृतार्थ झालो.

शकुंतला : (उभी राहू लागते)

राजा : छे छे. बसा. उठायचे श्रम कशाला पाहिजेत.

दिंडी

(राग- लिलांबरी; ताल-दादरा)

नको उठुं कासया सदुपचार॥

अंग झालें विगलीत तुझे फार॥

सूक्ष्म कुसुमेंही रुतलें तुझ्या देहीं॥

पुरे मर्यादा नको भीड कांहीं॥

अनसूया : या शिलातलावर एका बाजूस बसावे, महाराज.

(राजा बसतो. शकुंतला लाजते)

प्रियंवदा : तुमचे एकमेकावर प्रेम किती आहे, हे सांगायला नको ते उघडच दिसते आहे; तरी पण ही आमची मैत्रीण म्हणून माझ्याने बोलल्यावाचून राहवत नाही.

राजा : हो हो, बोला. मनात आलेली गोष्ट मनातल्या मनात ठेविली तर मागून पश्चाताप होतो. बोला.

प्रियंवदा : बोलायचे म्हणून काय? तुमच्या राज्यात राहणा-या कोणालाही दुःख झाले म्हणजे ते दूर करावे हा तुमचा धर्म आहे ना?

राजा : हो, यावाचून दुसरा कोणता असायचा?

प्रियंवदा : तर मग या आमच्या सखीची ही कशी मदताने अवस्था करून सोडिली आहे ती पाहतच आहा. त्याचे कारण पण आपणच. म्हणून हिची इच्छा पुरवून जीवदान द्या म्हणजे झाले.

राजा : हो, माझ्यावर हा अनुग्रहच झाला; पण एकाचेच प्रेम असून कसे होते? उभयतांचे पाहिजे.

शकुंतला : (प्रियंवदाकडे पाहून)

(राग- जंगली; ताल-धुमाळी)

का आड सखे तूं येशि गे॥

दिन बहु झाले इकडे येउनि ॥

अंतःपुरिचें सुख तें सेवुनि ॥

असेल त्याची उत्कंठा मनिं॥

जाऊं दे परतुनि त्यांसि गे॥ १ ॥

राजा : सुंदरी -

पद-(राग- पिलू; ताल-गजल)

केलीस अशी काय परीक्षा तुं सखे गे ॥

तुजवीण प्रिय मजला कोणि नसे गे ॥धु० ॥
 व्याकूल करिति तीक्षण मदनबाण अधिंच गे ॥
 तैशांत असा भाव दुजा धरिशि जरी गे ॥
 वांचुनि जर्गी काय मला सौख्य असे गे ॥
 शेष असे जीवित तें जाय निघुनि गे ॥

अनसूया : महाराज, राजांना म्हणे कायशा पुष्कळ बायका असतात, तर हिच्या आसांना दुःख न होईल अशी रीतीने हिला पदरात घ्या म्हणजे झाले.

राजा : आहाहा! फार काय सांगू -

साकी

(राग- जोगी; ताल-धुमाळी)

कांता बहु जरि मला असति तरि मुख्य दोन समजाची ॥
 समुद्रवसना वसुंधरा कीं शकुंतला सखि तुमची ॥
 सांगूं किति आतां । शंका अशि कां मिनं आणितां ॥

सख्या : मग झाले; आता आमचे काही म्हणणे नाही.

प्रियंवदा : (डोळ्याने खुणावून) अनसूये, तो बघितलास का हरिण कसा चहुंकडे उत्सुकतेने पाहतो आहे. आपल्या आईला शोधतो आहे वाटते. चल, आपण तिच्याकडे त्याला नेऊ. (जाऊ लागतात)

शकुंतला : अग, तुम्ही दोघी गेला तर मला सांभाळायला कोण? एक कोणी तरी राहा बाई.

सख्या : काय तरी मेले! पृथ्वीचे संरक्षण करणारा तो तर तुझ्याजवळ आहे, मग आम्ही कशाला? (जातात)

शकुंतला : अरे कपाळा? गेल्याच की या; आता काय गत करू?

राजा : पुरे आता, वाईट वाटायला नको. हा पाहा तुझा सेवक जवळ तत्पर आहे.

पद - (राग - जोगी असावरी; ताल - त्रिताल)

(चाल - अतिशय शोके व्याकुल तू)

भिऊं नको जिवलग सुंदरि कांहीं दास तुझा जवळि असे हा॥

घेउनी पंकजपत्राचा हा पंखा घालूं काय शीत वारा ॥

बघ ही तनु कशी धर्मानें डबडबली भिजुनी गेला पदर सारा ॥

सखये मांडीवरी घेउनी तुझ्या चरणा चुरुं काय पद्मताम्रा ॥

शिणवूं नको देहा ॥ भिऊं नको जिनलग सुंदरि कांहीं दास ० ॥

शकुंतला : इश, ज्यांना मी मान द्यायचा त्यांच्याकडून कशी सेवा करून घ्यावी? (जाऊ लागते)

राजा : सुंदरी! बाहरे उन्हाचा ताप कोण! आणि तशात तुझ्या शरीराची अशी दशा झाली आहे, तर

(राग - आनंदभैरवी; ताल - दिपचंदी)

(चाल - अंक २ यांतील - नाही कोणीही हुंगील)
सोडोनीयां सुकुसुमशयना टाकोनी स्तनकमलावरणा ॥
जाऊं नको ऊन्ह हें भारी सुख नाही तुझ्या शरीरीं ॥
(बळेच तिला माघारी वळवितो)

शकुंतला : हे काय मेले! अगदी का मर्यादा टाकायची?

(राग - झिंझोटी; ताल - दादर)
(चाल - गज्जल गरहमने दिल सनमको दिया)
मी तस जरी मदशरें, विनय सोडूं का ॥
अनुरक्त जरी पदीं विनय सोडूं का ॥
गुरुजनासी कळुनि वळुनि होय तें बरे ॥
जरि इष्ट तुम्हां होय तरी विनय सोडूं का ॥ १ ॥

राजा : वाः! काय भिन्ना स्वभाव हा! वडील माणसांना इतके भिण्याची गरज नाही. तुझा बाप कुलपती कण्वमहर्षी धर्मज्ञच आहे. तो कधीही याबद्दल दोष ठेवणार नाही.

साकी

पद - (राग - जोगी; ताल - धुमाळी)
गंधर्वाच्या विधिनें करती लग्ने राजर्षिसुता ॥
बहु मानील्या आसजनांनी कोन न ये ततातां ॥
भीशी काय अशी ॥ सोडुन मज तूं कां जाशीं ॥

शकुंतला : जाऊ द्या मला. पुनः माझ्या मैत्रिणीला मला विचारले पाहिजे.

राजा : बरे, जाऊ देईन तुला.

शकुंतला : केव्हा?

राजा :

पद - (राग - भैरवी; ताल - त्रिवट)
पिउनी हें अधरामृत तें सखये ॥
मग सोडीन तुला गे ॥ पिउनी० ॥ धु० ॥
जें फुललें कुसुम खासें मधुपा नच सोडवे चव घेतलीया ॥
मज तान बहू रसपान सुखवि गे ॥ पिउनी० ॥

(तिची हनुवटी वर करुन चुंबन घेऊ लागतो. शकुंतला त्याला चुकवितो)

(पडद्यात)

"हे चक्रवाकी, आपल्या जिवलगाला काय सांगायचे असेल ते सांग. ही पाहा रात्र जवळ येऊन ठेपली."

शकुंतला : (घाबरून) महाराज! गोतमीबाई माझ्या समाचारासाठी खचित इकडे येत आहेत, तर या झाडाच्या आड लपा.

राजा : ठीक आहे. (लपून उभा राहतो)

(तदनंतर हातात भांडे घेतलेली गौतमी व दोघी सख्या येतात)

सख्या : आत्याबाई, इकडून या अशा.

गौतमी : (शकुंतलेजवळ जाऊन) कसे काय? माझी बया ती! आता बरे आहे ना?

शकुंतला : हो आत्याबाई, आता पुष्कळ बरे आहे.

गौतमी : हे मी तीर्थ आणले आहे ते तुझ्या अंगावर शिंपडते म्हणजे तुझे दुखणे अगदी नाहीसे होईल.(शकुंतलेच्या डोक्यावर पाणी शिंपडते) हा पाहिलास का? दिवस अगदी बुडायला आला. तर चला घराकडे जाऊ.

(चालू लागतात)

शकुंतला : (आपल्याशी) काय मेले माझे हृदय तरी! मघा ऐन सुखाच्या वेळेला तू आपला भिन्नेपणा सोडला नाहीस. तर मग आता वियोग झाला म्हणून हुरहुर कशाला लावून घेतेस?

(दोन पावले चालून मोठ्याने)

(राग - पिलू; ताल - त्रिताल)

मना तळमळसि, उगिच कां असा हळहळसि,

प्रथम फसलेसि॥धु०॥

ऐन सुखाच्या समयीं भीती धरुनि कसें बसलेसि ॥ मना०॥१॥

लतामंडपा सुख सेवया येईन पुनःतुजपासि ॥मना०॥२॥

(शकुंतला, गौतमी व दोन सख्या निघून जातात)

राजा : (पूर्वस्थानावर येऊन सुस्कारा टाकून) कोणचीही गोष्ट आपल्याला प्राप्त करून घेण्यासाठी जितकी अधिक खटपट करावी तितकी त्याला जास्त विघ्ने. पाहा -

पद- (राग - आनंदीभैरवी; ताल - दादरा)

(चाल - नको नको स्त्रीसंग नाम ग्रहण)

काय मला भूल पडलि, भान हरपले॥

तें मुख वर केले परि नाहिं चुंबिलें ॥ काय०॥ धु०॥

सुंदरिनें अंगुलिनीं ओंठ झांकिले ॥

नको नको ऐसे म्हणत तोंड फिरविलें॥

प्रेमभरें तिनें अर्ध नेत्र मिटियले ॥

ऐशा त्या ऐन रंगिं व्यंग जाहले ॥ काय०॥

बरे, आता कुणीकडे जावे? अथवा कोणीकडे जावयाचे! येथेच माझ्या लाडकीने उपभोग घेतलेल्या या मंडपातच घडकाभर बसू.

(चोर्होकडे पाहून)

श्लोक

(राग - पिल्लू)

शय्या पुष्पमयी शिलेवरि दिसे तन्वीशरीरांकिता ॥
दावी मन्मथलेख हाहि नलिनीपत्रस्थ विम्लारता ॥
हातांतोनि गळे बिभासरण हें इत्यादि पाहे तदा ॥
वाटे शून्य जरी लतागृह तरी सोडूं नये तें कदा ॥

(पडद्यात)

श्लोक

"सूर्याचा जंव होय अस्त सदना आरंभ जाँ होतसे ॥
वेदीभोंवति राक्षसांचि तंव ती विक्राल छाया दिसे ॥
संध्याकालिकमेघपंतीसदृशा वर्णोचि जी भासते ।
भीती भूपति यातुधानजनिता आम्हां अती वाटते ॥

राजा : हां, भिऊ नका. हा पाहा मी आलो.

(निघून जातो)

अंक तिसरा समाप्त

अंक चवथा

(अनसूया व प्रियंवदा फुले वेचीत प्रवेश करितात)

अनसूया : गडे, प्रियंवदे, शकुंतलेचा योग्य पतीशी गंधर्वविवाह झाला, आणि तिचे कल्याण झाले म्हणून समाधान वाटते; पण मला बाई एक काळजी लागली आहे.

प्रियंवदा : ती ग कोणची?

अनसूया : हे बघ, इष्टीची समाप्ती झाली आणि आज त्या राजाला जाण्याविषयी ऋषींनी निरोप दिला. पण बाई असे मनात येते, की तो राजा एकदा आपल्या नगराला जाऊन अंतःपुरात दंग झाला म्हणजे इकडेची त्याला आठवण होईल की नाही कोण जाणे.

प्रियंवदा : अनसूये, त्याची काळजी नको. तसल्या पुरुषाच्या हातून अशी वंचना कधी व्हावयाची नाही. पण गडे, हे वर्तमान बाबांना समजले म्हणजे ते काय म्हणतील कोण जाणे.

अनसूया : मला तर वाटते की ही गोष्ट बाबांच्या मनास येईल.

प्रियंवदा : मनास येईल असे कशावरून?

अनसूया : हे बघ, चांगला नवरा पाहून शकुंतलेचे लग्न करून घ्यायचे असे बाबांच्या मनात पहिल्यापासून होतेच. ते दैवयोगाने आपोआपच जर घडले, तर आयताच बाबांचा हेतू सिध्दीस गेला म्हणायचा.

प्रियंवदा : (फुलांच्या परडीकडे पाहून) गडे अनसूये, झाली पूजेपुरती फुले तोडणे.

अनसूया : अग, पण शकुंतलेची मंगळागौर पुजायची आहे ना?

प्रियंवदा : खरेच बाई. (दोघी पुनः फुले तोडू लागतात)

(पडद्यात) - " कोणी आहे की नाही आश्रमात ?"

अनसूया : (कान देऊन) गडे, कोणी अतिथी आला आहेसे वाटते.

प्रियंवदा : शकुंतला आश्रमात आहेच. (आपणाशी) ती आहे खरी, पण तिचे मन कुठे जाग्यावर आहे?

अनसूया : बरे, पुरे झाली इतकी फुले, चल जाऊ आता.

(पडद्यात)

" काय पोरी, अतिथीचा अपमान करतेस काय? तर हा घे शाप –

श्लोक

चिंता जयाची करुनी अनन्यधी ।

न जाणसी हा अतिथी तपोनिधी॥

स्मरेल तूतें न जरि प्रबोधिशी ।

प्रमत्त जैसा घडल्याहि गोष्टीसी ॥१॥

प्रियंवदा : अग बाई, फार वाईट गोष्ट झाली. शकुंतलेचे मन जाग्यावर नसल्यामुळे तिच्या हातून कोणीतरी सत्पुरुषाचा खचित अपमान झाला. (पुढे पाहून) अगबाई, हा कोणी भलतासलता नव्हे. शीघ्रकोपी दुर्वासऋषी हा! शाप देऊन मोठ्या आवेशाने पाय आपटीत धडपडत परत गेली वाटते स्वारी! खरेच आहे, भाजण्याचे सामर्थ्य विस्तवाखेरीज कुणाल असणार?

अनसूया : तर मग बाई, पायां पडून त्यांना माघारी परतीव. मी इकडे त्यांच्या पूजेची तयारी करते.

प्रियंवदा : बरे. (जाते)

अनसूया : (गडबडीत ठेच लागलीसे दाखवून) जळळे मेले, ठेच लागल्याने सारी फुले सांडली परडीतली. (वेचू लागते)

(प्रियंवदा प्रवेश करिते)

प्रियंवदा : अनसूये, तो स्वभावाने वाकडा, त्याची समजूत कुणाच्याने होणार? पण बाई थोडासा आला वळणीवर.

अनसूया : (हसून) एवढे तरी मोठे भाग्यच समजायचे. कसे काय बरे झाले?

प्रियंवदा : हे बघ, माघारी जेव्हा स्वारी परतेना, तेव्हा मी विनवणी केली, "महाराज, आपले सामर्थ्य माहीत नसल्यामुळे शकुंतलेच्या हातून चूक झाली. तशात हा पहिलाच अपराध आहे. तर कृपा करून क्षमा करावी."

अनसूया : बरे, पुढे?

प्रियंवदा : मग माझा शाप तर टळायचा नाही, पण काही खुणेचा दागिना दाखविला म्हणजे तो

राजा ओळखील असे पुटपुटत तेथल्या तेथे दिसेनासा झाला.

अनसूया : बरे झाले बाई! धीर धरायला आता जागा झाली. त्या राजाने जायच्या वेळी आठवणीसाठी म्हणुन आपल्या नावाची अंगठी शकुंतलेच्या बोटत घातली आहे. ती खूप दिली म्हणजे झाले.

प्रियंवदा : चल गडे आता. पूजेचे तेवढे आटपू. (फिरतात) अनसूये, पाहिलेस का? डाव्या हातावर डोके टेकून कशी चित्रासारखी प्रियसखी बसली आहे ती? तिची जीव सगळा लागला आहे नव-याकडे. तीचे तीलाच भान नाही, मग दुसरे कुणी आले गेलेले तीला कसचे समजणार?

अनसूया : प्रियंवदे हे आताचे वर्तमान किनई आमच्या दोघींच्यांत तोंडी राहुदे.

तीला कळता उपयोगी नाही नाहीतर ती आहे कोवळ्या मनाची. कळले म्हणजे काय अवस्था करून घेईल कोण जाणे.

प्रियंवदा : हे का सांगायला हवे? मोगरीच्या मुळात आधणाचे पाणी कोण घालील?

(दोघी निघून जातात)

(तदनंतर झोपेतून उठलेला शिष्य प्रवेश करितो)

शिष्य : (जांभई देऊन) कश्यप गुरुजी सोमतीर्थाहुन परत आले. वेळ बघून ये म्हणून त्यांनी मला सांगितले आहे, तर बाहेर जाऊन रात्र अजून किती राहिली आहे ते पाहून येतो. (इकडेतिकडे फिरून पाहून) अबब, अगदी उजाडलेच! हे पाहा -

पद - (राग-भुपाळी; ताल - दादरा)

किती तरी पाहटेची वेळ मला मानसि सुख देते॥

जात शशी अस्तातें॥ उगवे रवि इकडे हा॥

अस्तोदय यांचे ते नियमिती लोकांतें ॥ किती०॥१॥

जातां शशी कैरविणी ॥ तीच न दे सुख नयनीं ॥

शोभा तिति आतां ते स्मृतिगत मज होते ॥ किती०॥२॥

इष्टविरह देई जे॥ कष्ट घोर अबलांते ॥

सोसाया विकट बहू वदवेना मातें ॥ किती०॥३॥

(अनसूया घाईने प्रवेश करिते)

अनसूया : मला मेले विषयासंबंधी गोष्टीचे वारे देखील नाही खरे,पण त्या राजाने शकुंतलेशी कपट केले हे समजत नाहीसे नाही.

शिष्य : होमाची वेळ झाली असे गुरुजींना जाऊन सांगावे

(शिष्य निघून जातो)

अनसूया: पण आता हे समजून तरी मी काय करणार मला रोजचे कामधाम देखील मेले सुचत नाही.असो, आता मदनाची तरी हौस पुरो.त्या मेल्यानेच माझी सखी शकुंतला निर्मळ अंतःकणाची असून तिला त्या कपटी राजावर विश्वास ठेवायला लावले.पण बाई,हे सारे कदाचित् त्या दुर्वासाच्या शापाचेच फळ असेल! नाही तर तो राजा येथे असताना असे तसे बोलून अजून एक बोटभर चिठी

देखील मेली पाठवीत नाही, हे होईल तरी कसे? बरे इकडून खुणेची ती अंगठी त्याच्याकडे धाडून घावी म्हटले तर जा तरी कुणाला म्हणावे? हे सारे तपस्वी कसे दुःखात निमग्न आहेत. शकुंतलेचा यात काही दोष नाही हे मला पक्के ठाऊक आहे; पण आता बाबा आले आहेत, त्यांना दुष्यंत राजाने शकुंतलेला वरली आणि तिला आता काही दिवस गेले आहेत, हे वर्तमान सांगायला माझा काही बाई धीर होत नाही. आता करावे तरी काय?

(प्रियंवदा प्रवेश करिते)

प्रियंवदा : गडे, चल, चल लवकर. आज शकुंतला सासरी जाणार. तिची ओटीबिटी भरायला चल.

अनसूया : म्हणजे ग काय?

प्रियंवदा : अग, मी नूकतीच शकुंतलेला विचारायला गेले होते.

अनसूया : मग?

प्रियंवदा : तेव्हा ती लाजेने खाली मान घालून बसली होती. तिला बाबांनी पोटाशी धरून प्रेमाने म्हटले, “बया ज्याप्रमाणे यजमानाचे डोळे धुराने भरले असताही त्याच्या हातून अग्नीच्याच मुखात आहुती पडावी तसे हे सुदैवाने झाले. आणि उत्तम शिष्याला विद्या शिकविली म्हणजे जसा आनंद होतो तसा मला झाला आहे. तर मी आजच ऋषींना बरोबर देऊन तुझी सासरी रवानगी करून देतो.

अनसूया : अग, पण बाबांना हे वर्तमान सांगितले तरी कोणी?

प्रियंवदा : ते किनई सकाळी होमशाळेत गेले आणि तिथे बाई आकाशवाणी झाली.

अनसूया : (आश्चर्याने) खरेच? काय वाणी झाली सांग तरी.–

प्रियंवदा: सांगते ऐका –

धरी दुष्यंततेजार्ते । भूमिकल्याण व्हावया ॥

कन्यका समर्जे विप्रा । अग्निगर्भशमीपरी ॥

अनसूया : (प्रियंवदा आलिंगून) गडे, हे फार चांगले झाले. मला किती आनंद झाला आहे म्हणून सांगू! पण बाई, आजच शकुंतला जायची हे ऐकून जिवाला हुरहुर वाटते.

प्रियंवदा : गडे, आमची हुरहुर जाईल मेली कशी तरी; त्या बिचारीचे कल्याण होवो!

अनसूया : तर मग तो माडाच्या पानांचा करंडा त्या आंब्याच्या झाडावर टांगून ठेवला आहे, त्यात पुष्कळ दिवस टिकणारी बकुळीची माळ तिला सासरी जायच्या वेळेस घावयाची म्हणून ठेवली आहे, ती घेऊन ये. माही मृगरोचन, तीर्थमृत्तिका, कोवळ्या दुर्वा, हे मंगलसाहित्य तयार करते.

प्रियंवदा : बरे, कर जा.

(अनसूया जाते, प्रियंवदा फुले वेचल्यासारखे करिते)

(पडद्यात) " शाईगरव वगैरेना शकुंतलेबरोबर जाण्याकरिता बोलाव."

प्रियंवदा : (ऐकलेस करून) अग बाई अनसूये, चल ग चल. हे पाहा हस्तिनापुराला जाणा-या ऋषींना हाका मारताहेत.

(अनसूया ओटीच्या साहित्य घेऊन येते)

अनसूया : गडे, ही मी आले, चल जाऊ. (फिरतात)

प्रियंवदा : (पाहून) ही पाहा, शकुंतला पहाटेस न्हाऊ बसवली आहे; आणि जवळ तापसी हाती अक्षता घेऊन आशीर्वचन म्हणत आहेत. चल जाऊ तेथे.

(तदनंतर वर सांगितल्याप्रमाणे शकुंतला प्रवेश करिते)

पहिली बाई : बये, पतीच्या घरी तुझा सन्मान होवो, आणि पट्टराणीचे पद तुला मिळो.

दुसरी बाई : मुली, तुला पराक्रमी पुत्र होवो.

तिसरी बाई : बये, नवरा तुला सगळ्या स्त्रियांत जास्त मानो.

(गौतमीशिवाय सर्व बाया निघून जातात)

दोघी सख्या : गडे, आजचे न्हाणे तुला सुखदायक होवो.

शकुंतला : सख्यांनो, आला? या, बसा येथे.

(मंगलपात्र घेऊन सख्या बसतात)

प्रियंवदा : गडे, अशी इकडे हो. या मंगलवस्तू घालू दे तुझ्या अंगावर.

शकुंतला : सख्यांनो, हे देखील आज माझे मोठे भाग्य समजायचे;

पद - (राग- पिलू; ताल - धुमाळी)

(चाल-अजि अक्रुर नेतो हा श्रीकृष्णाला)

अजि शेवटच्या, लाभचि हा ममतेचा, मज होय तुमच्या करिंचा,

बहु दावियलें प्रेम निरंतर आपुलें, कधिं नाही अंतर पडलें ॥

प्रति दिवसीं कोमल करिची, वेणि-फणी आतां कैची ॥

त्या आशेचा लेश न उरला साचा, शोक न आवरे मनिंचा ॥ १ ॥

(डोळ्यांत अश्रु आणते)

दोघी : अशा मंगलकाली रडू नये गडे.

(तिचे डोळे पुसून वेणी घालतात)

प्रियंवदा : असल्या या सुंदर रूपाला दागिनेच हवे होते; पण या आश्रमात येऊन जाऊन फुले, दुर्वा मिळायच्या. त्याने किती बाई उणेपण दिसते.

(दागिने घेऊन दोन ऋषिकुमार प्रवेश करितात)

ऋषिकुमार : हं, हे घ्या दागिने. घाला अक्काच्या अंगावर.

(पाहून सर्व विस्मय करितात)

गौतमी : बाळा, नारदा, कोठून रे आणलेस हे?

पहिला ऋषिकुमार : आत्याबाई, गुरुजींच्या सामार्थ्याने.

गौतमी : म्हणजे? मानसिक सिध्दीने का हे केल ?

दुसरा ऋषि : तसे नव्हे. गुरुजींनी आम्हांला सांगितले की, "जा आणि शकुंतलेसाठी झाडांची फुले काढून आणा."आम्ही ती आणायला गेलो, तो तेथे -

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

क्षरतरुनें शालु दिला हा, लाक्षारस दुस-यानें ॥
इतर लतांनी हात उभारुनि दिधले हे दागिने ॥
ऐंशी झालि कृति ॥ गुरुंची अपार संपत्ती ॥

प्रियंवदा : (शकुंतलेकडे पाहून) गडे, ह्या वनदेवतांच्या प्रसादावरून असे दिसते, की तू नव-यच्या घरी गेलीस म्हणजे तुला मोठी राजलक्ष्मी प्राप्त होणार.

शकुंतला : (लाजते)

पहिला ऋषिकुमार : गौतमा, गुरुजींचे स्नान आटपलं. चल आता, ही वनस्पतींनी केलेली सेवा त्यांना कळवू.

दुसरा ऋषिकुमार : ठीक आहे.

(दोघे निघून जातात)

अनसूया : गडे, आम्हांला कधी आपल्या अंगावर दागिने? घालणे माहीत नाही, पण आम्ही चित्रे काढलेली पाहीली आहेत. यावरून कोणता दागिना कोठे घालायचा हे लक्षात आणून आम्ही तुझ्या अंगावर घालतो.

शकुंतला : अग, तुम्ही चतुर आहा हे मला माहीत आहे. (सख्या दागिने घालतात)
(त्यानंतर स्नान केलेला काश्यपऋषी प्रवेश करितो)

काश्यप :

पद - (राग-जोगी; ताल-धुमाळी)
जाते कीं मम शकुंतला ही आजचि पतिसदना ॥
उत्कंठेने काळिज तुटतें हुरहुर लागे मना ॥ धु० ॥
गर्हिवर दाटे कंठि कसा ये बाष्पपूर नयनां ॥
चिंतेने जड दृष्टी झाल्या कांहीच वदवेना ॥
मी वनवासी स्नेहिं हिचा पण वियोग साहवेना ॥
न कळे कैसें गृहस्थ सोशिति कन्याविरहांना ॥

(इयकडे तिकडे फिरतो)

अनसूया : गडे, दागिने घालून झाले; आता हा शालू नेस; आणि हा शेला पांघर

शकुंतला : (तसे करिते)

गौतमी : मुली, हा पाहा तुझा पिता येत आहे, त्याला नमस्कार कर. पाहा, तो आपल्या आनंदाश्रूंनी भरलेल्या नेत्रांनी तुला कुरवाळीत आहे असे दिसते.

शकुंतला : (लाजून) बाबा, नमस्कार करते.

काश्यप : वत्से -

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

जशी ययातिस शर्मिष्ठा तशि तूं हो स्वपतिस मान्य ॥
पुरुपरी सम्राजकुमारा प्रसवुनि करि कुल धन्य ॥

वर हा तुज साजे । घे बहु आशीर्वाद माझे ॥

गौतमी : महाराज, हा वरच होय; आशीर्वाद नव्हे.

काश्यप : मुली, मी नुकताच या कुंडात होम केला आहे; या अग्निनारायणाला प्रदक्षिणा कर. (सर्व प्रदक्षिणा करितात.)

काश्यप : (ऋग्वेदाच्या छंदाने आशीर्वाद देतो)

अमी वेदिं परितः क्लतृघिण्याः समिद्धन्तः

प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः॥ अपघ्नन्तो दुरितं

हव्यगन्धैर्वेतानास्तवां वह्यः पावयन्तु॥

मुली, चालू लाग आता. (इकडे तिकडे पाहून) शाईगरवादिक कोठे आहेत ते?

(शिष्य येतात)

शिष्य : महाराज, हे आम्ही तयार आहोत.

काश्यप : आपल्या बहिणीला वाट दाखवा.

शिष्य : अशी इकडून ये, ताई.

(सर्व चालू लागतात)

काश्यप : (चहूंकडे पाहून) अहो तपोवनातील वृक्षांनो,

पद – (राग – जोगी, ताल – धुमाळी)

जातसे पतिसदनिं आज ति माझि दुहितृ शकुंतला॥

आश्रमांतील तरुवरांनो घावि आज्ञा तुम्हि तिला॥धु०॥

पान न करी जल जि आधीं तुम्हां उदक न पाजितां॥

हौस असूनिहि पल्लवाची तोडिना कधिं ते स्वतां॥

पाहुनी नवकुसुम तुमचें हर्ष होई बहु जिला॥ जा० ॥

(कोकिळेचा शब्द ऐकू आलासे दाखवून)

पद – (राग व ताल सदर)

बघ दिले तरुंनी । अनुमत जायला॥धु०॥

कोकिलशब्दव्दारें सुचविती॥ भाव मनामधिला॥

(पडद्यात)

पद – (ताल व राग सदर)

मृदु रेणू मार्गी॥ तुज लागो॥

सरोवरें बहु जांगी॥ लागुनि वाट सरो॥

ताप हरो। छाया तरु दो भांगी॥

बाईं जावें गे ॥१॥

अनुकूलचि वारा॥ मंद बरा॥

लागुनि सुखवु शरीरा ॥ मार्गा शुभंकरा ॥

लंघोनी जाशिल अपुल्या नगरा॥ बाई जावें गे ॥२॥

(ऐकून सर्व विस्मय करितात)

गौतमी : मुली, नातलगाप्रमाणे प्रीती करणा-या या वनदेवतांनी निरोप दिला; तर त्यांना नमस्कार कर.

शकुंतला : (नमस्कार करून, प्रियंवदेच्या कानात) गडे प्रियंवदे, तिकडेच दर्शन केव्हा एकदा होईल असे जरी मला झाले, तरी दुःखामुळे हे तपोवन सोडून जाण्याला माझे पाऊल पुढे पडत नाही.

प्रियंवदा : गडे, ह तपोवन सोडून चाललीस म्हणून तुला एकटीलाच वाईट वाटते असे नको समजू; तुझा आता विरह होणार म्हणून सगळ्यांचीही अवस्था तुझ्यासारखीच झाली आहे, पाहा, हे हरीण कसे तोंडात घेतलेला दर्भाचा घास परत टाकताहेत, वेली देखील अश्रुबिंदू ढाळल्याप्रमाणे टपाटप पिकलेली पाने गाळीत आहेत.

शकुंतला : (काही आठवलेसे करून) बाबा, माझी बहीण लता वनज्योत्स्ना, तिचा मी निरोप घेते.

काश्यप : खरेच, तुझी तिजवर सख्ख्या बहिणीप्रमाणे प्रीती आहे. ही बघ इकडे उजव्या अंगाला आहे ती.

शकुंतला : (वेलीजवळ जाऊन) बाई वनज्योत्स्ने,

पद - (राग-आनंदभैरवी; ताल-दीपचंदी)

(चाल-नाही कोणीही हुंगिले)

बाई तूं या आमतरुसीं।

प्रेमलिंगनदानीं रमसी॥

भेटे मजला या शाखांनी।

जातें दूरी तुज सोडोनी॥१॥

काश्यप : बाळे!

पद - (राग-जिल्हा मांड; ताल-दीपचंदी)

काय कथूं या कार्तीं।

मम चिंता गेली॥ धुं०॥

तुजसाठी जो पति मी ठरविला॥

त्याने तुज करी धरिली ॥ गे मम० ॥१॥

ही तव भगिनी नवमल्लिका॥

अमतरुस मिळाली॥ गे मम०॥२॥

आता वाटेला लाग.

शकुंतला : (सख्यांकडे वळून) सख्यांनो, हिला आता मी तुमच्या ओटीत घतली आहे.

दोघी सख्या : पण बाई, आम्हांला कोणच्या ओटीत घातले आहेस?

(रडू लागतात)

काश्यप : अनसूये, आता रडू नको. तुम्ही दोघींनी शकुंतलेची समजूत करायची, ते सोडून देऊन तुम्हीच हे काय असे करिता?

(सर्व इकडे तिकडे फिरतात)

शकुंतला : बाबा, ही आश्रमाजवळ हिंडणारी गाभण हरिणी, हिचे दिवस भरले आहेत, देवाच्या दयेने एकदा हिची नीटपणाने सुटका झाली म्हणजे ती खुशाल आहे म्हणून कोणाबरोबर तरी मला निरोप धाडालना?

काश्यप : नाही बाळे विसरायचा अं.

शकुंतला : (अडखळलसे करून) अगबाई, माझ्या ओच्याला कोण ओढीत आहे? (मागे पाहते)

काश्यप : मुली, दुसरे कोण?

पद - (राग-भीमपलासी; ताल-धुमाळी)

ज्याच्या तोंडी दर्भानें व्रण झाला॥

बरे केलें लावुनि तूं तैल ज्याला॥

धान्यमुष्टि चारूनी वाढवीला॥

पुत्र तैसा प्रेमें तूं पाळियेला॥

पहा तुझ्या तो ओढी वसनाला॥

समजावी त्या अपुल्या हरिणबाला ॥ज्याच्या तोंडी०॥

शकुंतला : बाळा, मी तुला आता सोडून चालले. माझ्या मागून कशाला येतोस?

पद-(राग-असावरी; ताल-त्रिताल)

(चाल-गंगेत लोटा हा)

जाई परतोनी, बाळा, जाई परतोनी ॥

निष्ठुर मी तुज टाकुनि जातें, येशि कशाला माझ्या मागोनी ॥धु०॥

जन्मतांच तव जननी गेली सोडुनि तुज या तपोवर्नी।

मींच पाळिलें लाड करोनी, काहिं न अडलें की तुझें ।

गेले जरी, काय उणे तुज, सांभाळितील बाबा तुजलागुनी ॥जाई०॥

(असे म्हणून रडत जाऊ लागते)

काश्यप : मुली, डोळे पूस. तुझे हे नेत्र अश्रुंनी अगदी भरून गेले आहेत. त्यामुळे उंचसखल मार्गात तुझी पावले वाकडीतिकडी पडताहेत.

शाईगरव : महाराज, उदकाच्या तीरापर्यंत आसजनांनी पोचवायला जावे असे शास्त्र आहे; तर हे सरोवर आहे याच्या कोठी उभे राहून काय निरोप सांगायचा तो सांगून आपण परतावे

काश्यप : बरे तर, या वटवृक्षाच्या छायेखाली उभे राहू (तसे करून, आपल्याशी) दुष्यंत राजाला योग्य असा निरोप काय धाडावा बरे?

(चिंतन करीत राहतो)

शकुंतला : (सख्यांच्या कानात) गडे अनसूये, इकडे बघ, हा चक्रवाक पक्ष्यांचा जोडा. यांच्यामध्ये

कमळाचे पान झाड आल्यामुळे ही चक्रवाकी पाहा कशी आरडून आकांत करीत आहे ती! हे पाहून माझ्या बाई पोटात चर्च होते.

अनसूया : गडे, असले मनात आणू नको. ही चक्रवाकी सुध्दा आपल्या पतीवाचून सगळी रात्र घालविते. विरहदुःख कितीही झाले तरी पुढच्या आशेवर ते सहन करता येते.

काश्यप : शाईगरवा! शकुंतलेविषयी त्या राजाला असे सांग.

शाईगरव : कसे काय सांगायचे महाराज?

काश्यप :

पद – (राग-शंकराभरण; ताल-झंपाप्रबंध)

(चाल-नमो भक्तसुरतरुलते, देविललित)

निग्रहानुग्रहीं दक्ष अम्हि जाण हें ॥

आण मनिं आपुलें उच्च कुल ही ॥

बांधवाजेविणें प्रीतिनें ही वरी ॥

केंवि तुज, हे मनीं आण राजा ॥

मुला सांग नृपतीस संदेश माझा ॥

कासया भीड ती स्पष्ट काजा ॥ मुला०॥धु०॥

काय बहु सांगणे किमपि नच मागणें ॥

पत्निगणिं आदरें हीस पाहें ॥

दैवबल जें पुढें, तेंवि तैसें घडे ॥

आम्हिं बोलूं नये हेंचि समजा ॥ मुला०॥धु०॥

शाईगरव : समजला महाराज निरोप.

काश्यप : मुली, तुला आता थोडा उपदेश करावयाचा आहे. आम्ही जरी वनात राहातो तरी लौकिकातल्या गोष्टी आम्हांला समजतात.

शाईगरव : महाराज, पंडितांना समजत नाही अशी गोष्टच नाही.

काश्यप : बाळे, तू सासरी गेल्यावर --

पद – (रागिणी-भैरवी; ताल-दिपचंदी)

वाडवडिलां सेवीत जावें ॥

सवतीशीं प्रेम धरावें ॥

पतिकोर्पी नम्र असावें ॥

सेवकावरी सदय पहावें ॥

निजधर्मी दक्ष रहावें ॥

भाग्य येतां मत न व्हावें ॥

ऐशीलाची गृहिणी म्हणती ॥

इतरा कुलव्याधिच होती ॥

का गौतमी असेच की नाही?

गौतमी : नवऱ्यामुलीला हाच उपदेश योग्य. मुली, हे सारे ध्यानात ठेव बरे.

काश्यप : मुली, आता एकदा मला आणि आपल्या सख्यांना आलिंगन दे.

शकुंतला : बाबा, अनसूया आणि प्रियंवदा येथूनच का परतायच्या?

काश्यप : वत्से, यांचीही लग्ने व्हावयाची आहेत. यांना तिकडे येता येत नाही; तुझ्याबरोबर गौतमी येईल.

शकुंतला : (बापाच्या गळ्यास मिठी मारून) बाबा,

पद - (राग-आनंदभैरवी; ताल-दिपचंदी)

(चाल-काय परम रमणीय सखीचें)

दूर मी झालें या अंकाच्या सुखद पदा त्यजुनी ॥

जेवि पडे चंदनवल्ली ती मलयगिरीवरुनी ॥

राहूं कशी दूर तुम्हांला सोडुनी विरहानली जावोनी ॥ दूर०॥

काश्यप : मुली, अशी भित्तेस काय?

पद - (रागिणी-भैरवी; ताल-त्रिताल)

या विरहा कां भीसी ॥

राहुनि पतिगृहीं अनुदिन

वैभवकार्यसमाकुल होसी ॥ या विरहा०॥ ध्रु० ॥

पावुनि पावन पूरूपरी सुत

पूर्व दिशा रवि जैसी ॥

दीनवनीं बसणार मुनीची ॥

आठवण येईल कैसी ॥या विरला० ॥ ध्रु० ॥

शकुंतला : (बापाच्या पायां पडते)

काश्यप : तुझ्याविषयी जी माझी इच्छा आहे ती पूर्ण होवो.

शकुंतला : (सख्यांजवळ येऊन) गझ्यांनो! तुम्ही दोघीही मला एकदम आलिंगन द्या.

सख्या : (तसे करितात)

प्रियंवदा : गडे, जर कदाचित त्या राजाने तुला ओळखले नाही, तर ही त्याच्या नावाची अंगठी आहे ती त्याला दाखीव.

शकुंतला : तुमच्या बाई या संशयाने माझा थरकाप होतो.

प्रियंवदा : अग, यात भिण्याजोगे काही नाही. अतिस्नेह असला की नाही म्हणजे भलतेसलते काही तरी होईल असे मनात येते.

शाईगरव : दिवस बराच वर आला. ताई आटप लवकर आता.

शकुंतला : (आश्रमाकडे तोंड करून) बाबा, पुनः हे तपोवन माझ्या दृष्टीस पडेल का?

काश्यप: ऐक -

पद-(राग-असावरी; ताल-त्रिताल)

बाई तू येसी वनीं या॥

भोगुनि सुखवैभव राज्याचें शांत॥

अशा आश्रमीं पतिसह मग ॥ध्रु०॥

होउनियां चिरकाल सपत्नी सागरात वसुंधरेची॥
दुष्यंतापासूनि तुला जो होईल सुत त्यासी ॥
सिंहासनी अभिषेचुनि त्यावरि
सर्व कुटुंबाचा भर ठेवुनि ॥ बाई०॥

गोतमी : मुली, उशीर होतो. आता बाबांना जा म्हणून सांग.
(काश्यपाला) अथवा ही अशीच बोलत राहणार. आपणच मागे फिरा, महाराज.
शकुंतला : (पुनः बापाच्या गळ्यास मिठी मारून) बाबा.

अंजनगीत

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)
तनुही सुकली अधिच तपानें ॥
पांडुरताही आलि तयानें ॥
त्यांतुनि या माझ्या चिंतेने ॥
कष्टि नका होऊं ॥ १ ॥

काश्यप : (सुस्कारा टाकून)

पद - (रागिणी-भैरवी; ताल-दादरा)
जाईल कैसा तनये शोक मनाचा ॥
गुणगण तुझा ठसला कैचा ॥ध्रु० ॥
पहात असतां उटजव्दारीं ॥
केला बागचि नीवाराचा ॥ जाईल० ॥
जा आता मार्ग तुला सुखदायक होवो!
(शकुंतला, शिष्य व गौतमी जातात)

प्रियंवदा : (पाहून) हाय हाय! गेली शकुंतला! झाडांच्या आड दिसेनाशी झाली.

काश्यप : (सुस्कारा टाकून) अनसूये, तुमच्या धर्माचरणाची सखी गेली. तर शोकाचा निग्रह करून पर्णकुटिकेत चला माझ्याबरोबर.

प्रियंवदा : बाबा, शकुंतलेवाचून हे तपोवन कसे उदास दिसते हो! तेथे जावे तरी कसे?

काश्यप : स्नेहामुळे असे तुम्हांला वाटते. (हळूहळू चालून) अहाहा! शकुंतलेला सासरी पाठवून मी आज निश्चित झालो. कारण -

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)
परक्यांचे धन कन्या तें त्या देऊनि आज मि सुटलों ॥
ठेव जशी मालकासि अर्पुनि आज ऋणातुनि फिटलों ॥
मुलिनौं या आतां। गेली लाडकि मम दुहिता ॥
(सर्व निघून जातात)

अंक चवथा समाप्त

अंक पाचवा

(आसनस्थ राजा विदूषक प्रवेश करितात)

विदूषक : (कान देऊन) अरे मित्रा, संगीतशाळेकडे जरा कान दे. पाहा चीज कशी मजेदार असून त्यात स्वर कसे गोड भरून सोडले आहेत. मला वाटते, हंसपादिका राणीची गाण्याची तालिम चालली आहे.

पद – (राग-ब्याहाग; ताल-दादरा)

अभिनवमधुलोलुप हे मधुकरा अशी।

मुक्तवस्तुविस्मृति तव जाहली कशी ॥

रसभरिता आम्रकली। लुब्धपणं चाखियली ॥

मिळतां मग कमलावली। तेथें तव मति गुंगली ॥

तव विरहें झुरणारिस पाडलिस फशीं ॥ अभि० ॥

राजा : वाहवा रे वाहवा! या गीतात राग कसा भरून गेला आहे!

विदूषक : काय, या गीतातील अर्थसंबंध तुला समजून आला?

राजा : मी तिजवर एकवारच प्रीती केली होती, म्हणून हिने राणी वसुमतीच्या संबंधाने आमची खूपच उडविली म्हणायची. असो, सख्या माठव्या, तू स्वतः जाऊन हंसपादिकेला सांग, की आमची फजिती करण्यास ही चांगली युक्ती काढली.

विदूषक : आज्ञेप्रमाणे करतो. (उठून) भले महाराज, मी तेथे जावे आणि तिने मला दुसऱ्याकडून शेंडी धरून यथेष्ट पाद्यपूजन करावे, म्हणजे अप्सरेपासून जसा संन्याशाला मोक्ष मिळायचा नाही, तद्दत्तच आमची अवस्था होणार तर.

राजा : अरे जा, अम्मळ चतुरपणाने तिला माझा निरोप कळीव म्हणजे झाले.

विदूषक : काय माझे नशीब तरी! (जातो)

राजा : (आपल्याशी) काय बरे असेल हे? या गीताचा ऐकल्यापासून मला माझ्या कोणत्याही प्रिय मनुष्याचा वियोग झाला नसूनही मी इतका उत्कंठित झालो! अथवा –

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

सुंदर वस्तू पाहुनि ऐकुनि अति रमणीया वाणी ॥

उत्सुक होतो मनुज तयाला कारण नाही कोणी ॥

स्मृति जननांतरिची । होते न कळत मनिं साची ॥

(पर्याकुल होऊन बसती; नंतर कंचुकी प्रवेश करितो)

कंचुकी : कायहो माझी अवस्था झाली तरी ही -

अंजनीगीत

(राग-झिंजोटी; ताल-धुमाळी)

अंतःपुरिं या हिंडायाते । चिन्ह म्हणुनि घे या यष्टातें ॥

वृध्दपर्णी मज टेकायातें । साह्य तीच झाली ॥

पाहा, महाराजांच्या धर्मकृत्यास आड येणे बरोबर नाही, हे खरे, तथापि आमचे महाराज धर्मासनावरून नुकतेच उठले असून विश्रांतीसुख घेत आहेत. त्यास कण्वशिष्य आले आहेत हे सांगून त्या सुखाचा बिघाड माझ्याने करवत नाही; अथवा लोककल्याणाचा अधिकार ज्यांकडे आहे त्यांना विसावा कोठचा?

(राग-अलैयाबिलावल; ताल-दादरा, कामदावृत्ताच्या चालीवर)

एकवार जो जोडिला असे ॥

भानुरथ नभी नित्य फिरतसे ॥

नाहिं वायुंची खुंटली गती।

निशिदिनीं पहा सतत वाहती ॥

शेष जो घरी भुमिभर शिरीं ॥

राखिला तयें तोचि अजवरी ॥

नृपतिची कथा तेवि ही असे ॥

शांतिसौख्य तें त्या कधीं नसे ॥

तर आता आपले काम करावे (फिरून पाहून) हे आमचे महाराज-
साकी

(राग-जोग; ताल-धुमाळी)

प्रजा सर्व त्या निज पुत्रापरि सुखवुनि घेई शांती ॥

द्विपेंद्र जैसा निज कळपांतिल चारुनि सर्वहि देती ॥

घेती विश्रांती ॥ तरुच्या शीतल छायांती ॥

(जवळ जाऊन) महाराजाचा जयजयकार असो !

(मुजरा करून) सरकार, हिमाचलाच्या पायथ्याशी राहणारे काही ऋषी कण्वमहर्षींचा निरोप कळवण्याकरिता आले आहेत व त्यांच्या बरोबर दोन स्त्रियाही आहेत. यावर महाराजांची आज्ञा होईल त्याप्रमाणे.

राजा : (आदराने) काय? कण्वमहामुनींचा निरोप घेऊन आले आहेत म्हणतोस?

कंचुकी : होय, महाराज.

राजा : तर मग आमचे पुरोहित सोमरातभट्ट यांना सांग की, त्या ऋषींची विधियुक्त पुजा करून तुम्हीच मजजवळ तुम्हीच मजजवळ त्यांस घेऊन यावे. मीही ऋषिजनांचे दर्शन घेण्याच्या ठिकाणी वाटत पाहत राहतो.

कंचुकी : जशी महाराजांची आज्ञा.

(मुजरा करून निघून जातो)

राजा : (उठून) वेत्रवती, होमशाळेकडे चल.

वेत्रवती : असे इकडून यावे, महाराज.

राजा : (राज्याधिकाराविषयी खेद दर्शवून) सर्व मनुष्यांना इच्छित वस्तू मिळाली म्हणजे सुख होते; पण आम्हा राजेलाकांना तसे न होता उत्तरोत्तर दुःखच होत जाते.

दिंडी

(राग-लिलांबरी; ताल-दादरा)

प्रतिष्ठेने औत्सुक्य शांत होतें ॥

लब्धपरिपालन फार दुःख देतें ॥

राज्य हें नच सुखद कीं श्रमाचें ॥

छत्र जैसें निज करीं धारकांचे ॥

(पडद्यात दोन बंदिजन पुकारतात)

पहिला : महाराजांचा विजय असो!

(चुर्णिका-राग-आनंदभैरव)

निजसुखासि विमुख होऊनि इतर जनाभीष्ट
पूर्ण करुनि तुटि घाया स्वतनुलागिं कष्ट देशीं ॥

अथवा तव धर्म हाचि तदुचित कर्म करिशि

चंडकिरणोद्धंताप निज शिरिं पाहुनि

स्वच्छायाश्रितांसि सौख्यदायि तरुवर जैसा ॥

दुसरा : जयजयकार महाराज!

(चुर्णिका-राग सदर)

उन्मार्गागामियांसि दंड करुनि सन्मार्ग लाविशि

प्रजाजनकलह विवेचुनि करिशि लोकरक्षणा ॥

विपुलसंपत्तिपालकासि बहुतास होति परि

दीनानाथ जनांसि आस तूचि रे तूची ॥

राजा : या स्तुतिपाठाकांनी माझ्या खिन्न झालेल्या मनास पुनः हुषारी आणिली.

(इकडे तिकडे हिंडतो)

प्रतिहारी : महाराज, स्वच्छ सारवून शुशोभित केलेला हा होमशाळेपुढील ओटा. यावर महाराजांनी चढावे. जवळ ही होमधेनूही आहे.

राजा : (चढून वेत्रवतीच्या खांद्यावर हात टाकून उभा राहतो) वेत्रवतिके, भगवान काश्यपऋषींनी मजकडे आपले शिष्य कशाकरिता बरे पाठविले असतील?

(राग-हम्मीर; ताल-धुमाळी)

मुनिच्या तपा विघ्न केलें ॥

किंवा त्यांना कुणि छळिलें कीं तत्कर्मा दुषियलें ॥

अथवा मत्पापें औषधिगण वांझ सर्व झाले ॥

कळेना ऋषि कां अजि आले ॥

ऐसें नाना तर्के व्याकुळ मन्मन हें भ्यालें ॥ कळेना० ॥

प्रतिहारी : महाराजांच्या निर्मळ आचरणामुळे प्रसन्न होऊन महाराजांची तारीफ करण्याकरिताच ते आले असावेत, असे मला वाटते.

(तदनंतर गौतमीसहवर्तमान शकुंतलेस पुढे करून
ऋषी व त्यांच्यापुढे कंचुकी व पुरोहित प्रवेश करतात)

कंचुकी : महाराज, असे इकडून यावे.

शाईगरव : शारव्दता !

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

महाभाग हा संपत्तीते जोडी नय नच सोडी ॥

लोक सर्व ते नितिमान परि मज एकांती गोडी ॥

म्हणुनी मज वाटे ॥ हें गृह सर्वहि कां पेटे ॥

शारव्दत : खरोखर, मोठ्या नगरात तू कधीच आला नाहीस, म्हणूनच तुला असे वाटते. पाहा -

पद - (राग-शंकराभरण; ताल-धुमाळी)

(चाल - अभाग्याच्या घरीं बाबा कामधेनु आली)

शाई.गरवा मित्रा हे ऐसे जन दिसती मजला ॥

सर्वकाल जे आदर करुनी सेविति विषयाला ॥ धु० ॥

स्नात जनाला अस्नातचि कीं अशुची शुध्दाला ॥

स्वच्छंदाला बध्द जसा कीं सुप्त जागृताला ॥

धनलोभी ते जेवि दिसावे महाविरक्ताला ॥ शा० ॥

शकुंतला : (दुश्चिन्ह झाले असे सुचवून) अगबाई, माझा उजवा डोळा का लवतो?

गौतमी : मुली, इडापिडा टळो आणि तुझ्या नवऱ्याच्या घरच्या कुलदेवता तुझे कल्याण करोत!
(चालू लागतात)

पुरोहित : अहो तपस्वीजनहो, चारी वर्णांच्या धर्माचे प्रतिपालन करणारा हा आमचा राजा, तुम्ही आला हे ऐकताच आपल्या आसनावरून उठून या ठिकाणी तुमची वाट पाहत उभा आहे.

शाईगरव : अहो, राजोपाध्येबोवा, ही गोष्ट फार वाखाणण्याजोगी आहे खरी, तथापि आम्हाला याचे फारसे नवल वाटत नाही. का म्हणाल तर -

पद - (राग-भीमपलासी; ताल-धुमाळी)

(चाल-सखया रामा विश्रांती तुझिये नामीं)

नम्र होती फळभारें तरुवर सारे ॥

लउनि येती मेघही ते नवजलभारें ॥

उदयिं साधू लीनचि ते निजाचारें ॥

सज्जनांची ऐसि ही रीति बा रे ॥

प्रतिहारी : महाराज, हे ऋषिजन प्रसन्नमुख दिसतात. यावरून त्यांची धर्मकृत्ये यथास्थित चालली आहेत असे वाटते.

राजा : (शकुंतलेकडे पाहून) अरे, ही कोण?

पद - (राग-झिंझोटी; ताल-त्रिताल)

(चाल - लोपविली बहुत शोभा)

वस्त्रानें देह सारा सुंदरिनें झांकिला ॥

लावण्याकृति हीची न दिसे कीं स्फुट मला ॥

ऋषिवर्गी केंवि आली सुंदरि ही कोमला ॥

शोभे ही शुष्कपर्णी पल्लववन्निर्मला ॥ वस्त्रानें० ॥

प्रतिहारी : महाराज, मलाही मोठे आश्चर्य वाटते; पण तर्क चालत नाही. तथापि हिच्या देहाची आकृति फारच सुंदर असावी यात संशय नाही.

राजा : असो, दुस-याच्या स्त्रीविषयी इतकी बारीक चौकशी बरी नाही.

शकुंतला : (उरास हात लावून) हे हृदया, इतके कापू नकोस; या राजाच्या भाषणाचा अभिप्राय कळेपर्यंत धीर धर.

पुरोहित : (पुढे होऊन) राजा, या ऋषींची विधियुक्त पूजा केला आहे. हे कण्वमहामुनीकडून काही निरोप घेऊन आले आहेत, तो स्वतः ऐकून घ्यावा.

राजा : मी ऐकण्यास तयार आहे.

ऋषी : (वर हात करून) राजा! तुझा विजय असो!

राजा : मी तुम्हा सर्वास नमस्कार करतो.

ऋषी : तुला ज्याची इच्छा असेल ते मिळो!

राजा : तुमच्या सर्व क्रिया निर्विघ्न चालल्या आहेत ना?

ऋषी :

दिंडी

(राग-लीलांबरी; ताल-दादरा)

धर्मकृत्या विघ्न तें ये कुठोनी ॥

साधुपालनिं दक्ष तूं नृप असोनी ॥

चंडभानू राहतां नभोभार्गी ॥

काय दिसतो काळोख दृष्टीलार्गी ॥

राजा : तर राजा हे नाव मला शोभते. बरे सर्व लोकांवर अनुग्रह करणारे तुमचे गुरू कण्वमहामुनी कुशल आहेत ना?

शाईगरव : महासिध्दपुरुषांच्या स्वाधीनच त्यांचे कुशल असते; त्यांनी आपले कुशल विचारून नंतर आपल्याला असे कळवावे म्हणून सांगितले आहे.

राजा : काय त्यांची आज्ञा आहे.

शाईगरव : एकमेकांची प्रीती जडल्यामुळे माझ्यामागे तुम्ही माज्या मुलीचा स्वीकार केलात ही गोष्ट प्रीतिपूर्वक मला मानवली. कारण -

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

श्रेष्ठांमार्जी अग्रेसर तूं तैशी ही तव भार्या ॥
शकुंतला सत्क्रिया मूर्तिमति युवतिवर्गि ही आर्या ॥
घडवुनि संगम हा ॥ मिळवी विधि तो सुयश महा ॥

तर आता ही तुमची प्रिय पत्नी तुमच्याकडे पाठविली आहे. हिच्यासह धर्माचरण करावे. आणि ही गर्भावती आहे, हिचे यथायोग्य रक्षण करावे अशी त्यांची आज्ञा आहे.

गौतमी : राजा, मला काही बोलावेसे वाटते; परंतु बोलण्याला काही जागा नाही. का की, तुम्ही उभयतांनी परस्पर प्रीती करताना गुरुजनांची अपेक्षा धरली नाही, आणि बंधुजनांसही विचारले नाही. तुम्ही स्वतः होऊन एकमेकांवर प्रीती केली आहे. आणखी प्रीती करा हे मी का सांगावे?

शकुंतला : (आपल्याशी) यावर प्राणनाथ काय भाषण करतात पाहावे.

राजा : काय हे माझ्यावर तुफान!

शकुंतला : हे काही भाषण नव्हे. अग्नीचाच वर्षाव आहे.

शाईगरव : राजन्, आपण लोकरीतीमध्ये निष्णात असून हे काय भाषण करतात?

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

विवाहिता स्त्री सती असोनी जरि माहेरीं राहे ॥
दूषण तिजला लोक देति ते म्हणुनी जवळी घ्या हे ॥
होवो आवडती ॥ अथवा तुम्हां नावडती ॥

राजा : काय? या स्त्रियेबरोबर पूर्वी मी लग्न केले आहे म्हणता?

शकुंतला : (विषाद पावून आपल्याशी) मना, मघा तुला जी शंका आली तिचा प्रत्यय आता आला.

शाईगरव :

आर्या

मूर्च्छविती बहुधा हे विकार संपत्तिमत्त पुरुषाला ॥

राजा : आता तर निंदेची कमालच झाली.

गौतमी : मुली, घटकाभर लाज सोड. तुझ्या अंगावरला हा बुरखा मी काढून टाकते म्हणजे तुझा पती ओळखील. (बुरखा काढते)

राजा : (शकुंतलेकडे निरखून पाहून आपल्याशी)

पद - (राग-कालंगडा; ताल-धुमाळी)

किति सुंदर तरि रूप असे हैं न्यून जयामधें किमपि नसे।

निर्मल कांती दाउनि माझ्या हृदयातें हैं भुलवितसे ॥

पूर्वी हिजसीं लग्न लाविलें एसें मजला हे म्हणती।

आठवितों परि थांग न लागे वरचेवर ये भ्रम चितीं ॥

कुंदकुसुमिं दंवकण पाहुनियां कुंठित होतो भ्रमर जसा।

घ्यावा अथवा सोडाया हिस धीर न होई मजहि तसा ॥

(विचार करीत स्तब्ध राहतो)

प्रतिहारी : आमच्या सरकारचा केवढा तरी धार्मिकपणा हा! असे स्त्रीरत्न अनायासाने मिळाले असता ते घ्यावे किंवा न घ्यावे असा विचार करणारा कोण पुरुष आहे?

शाईगरव : राजा, असे मौन धारण करून का बसलास?

राजा : अहो, मुनिवर्य, मी पुष्कळ स्मरण करून पाहिले, तथापि हिचा मी स्वीकार केल्याचे मला आठवत नाही. तशात ही गरोदर आहे असे हिच्या चिन्हांवरून स्पष्ट दिसते. मग तो गर्भ माझ्यापासूनच असेल असे मानून हिचा स्वीकार मी कसा करावा बरे?

शकुंतला : (एकीकडे तोंड करून) लग्न झाले किंवा नाही याचीच यांना शंका आहे; मग आता माझ्या मोठ्या आशा सफल होतील याची भ्रंतीच नको.

शाईगरव : असो, आता ते राहू द्या. यावरून असे झाले तर –

पद - (राग-काफी; ताल-धुमाळी)

(चाल – गावी संत चरित्रं हो। तारक परमपवित्रं हो)

वाहवा थोर तूं भूपला ॥ खासं ठकविलेंस ऋषिला ॥ धु० ॥

गुप्त कर्म तूं केले त्यांते मान्य मुनी जो झाला ॥

सांप्रत ऐशा निंद्य भाषणीं तो तूं झिडकारिला ॥

कण्वगुरुंची तुजशीं रीती पाहुनि वाटे मजला ॥

आदर करुनी जैसें द्यावे हतधन तें चोराला ॥

शारवदत : शाईगरवा व्यर्थ बोलून फळ काय? बोललास इतके पुरे आहे. शकुंतले, जे आम्ही बोललो. हा राजा तर असे म्हणतो तर आता त्याला खूण पटवून त्याची खातरी होण्याजोगी जे बोलावयाचे असेल ते तूच बोलले पाहिजे.

शकुंतला : (एकीकडे तोंड करून) अगबाई, तशा प्रकारच्या प्रीतीचा शेवट हा असा झाला! तर आठवण करून फळ काय? आता मी जन्मभर दुःख करीत बसावे हे ठरले. (उघड) प्राणनाथ, (इतके अर्धच बोलून) लग्नाविषयीचा संशय आल्यावर असे हाक मारणे चांगले नव्हे पौरवराज, पूर्वी आश्रमात येऊन स्वभावतः उघड मनाच्या मनुष्याला तशा गोड गोड भाषणांनी मुद्दाम फसवून आता हे असले विपरीत भाषण करणे तुम्हाला योग्य नाही.

राजा : (कानांवर हात ठेवून) शिवशिव! काय बोलतेस हे?

साकी

(राग-जोगी; तोल –धुमाळी)

पळवुनि धर्मा या मनुजातें नरकी पाडायसी ॥

उदका नासुनि तटतरु पाडी वृष्टिकालिं नदि जैसी ॥

ऐसें कां वदसी ॥ भीती मनिं नच वागविसी ॥

शकुंतला : बरे तर, आपणास खरेच स्मरण नसून परस्त्रीचा स्वीकार आपण कसा करावा या शंकेने आपण इतका वेळ असे भाषण केले असेल, तर आता खुणेची अंगठी दाखवून आपली शंका दूर करते.

राजा : ही तोड फार चांगली आहे.

शकुंतला : (अंगठीच्या जागी अंगठी नाही हे चाचपून पाहून) हायहाय! माझ्या बोटतली अंगठी कोठे पडली?

गौतमी : बहुतकरून शक्रावतार क्षेत्रातील शचीतीर्थाचे वंदन करायला, तू गेलीस होतीस, तेथे तुझ्या बोटतून अंगठी गळून पडली यात संशय नाही.

राजा : (हसून) स्त्रियांचे प्रबल चरित्र असते म्हणून म्हणतात. त्याचा मासला हाच पाहा.

शकुंतला : येथे दैवाने आपली करामत चांगली दाखविली; असो, दुसरी खुणेची गोष्ट सांगते ती ऐका

राजा : इतका वेळ पाहायचे होते ते आता ऐकायचे झाले ना? बरे, बोला, बोला काय ते.

शकुंतला : एके दिवशी आम्ही उभयता नवमालिकामंडपात बसलो असता उदकाने भरलेला कमलपात्राचा द्रोण तुमाच्या हातात होता. ऐकले-

राजा : माझे लक्ष आहे, पुढे चालू द्या

शकुंतला : इतक्यात मी पुत्राप्रमाणे बाळगलेला दीर्घपांग नावाचा बाळमृग तेथे जवळ आला; तेव्हा हाच का प्रथम पिईना, असे म्हणऊन तो द्रोण दयेने आपण त्याच्या पुढे केला; परंतु परिचय नसल्यामुळे तो ते पाणी प्यायला नाही; मग तोच द्रोण मी आपल्या हाती घेतला, तेव्हा त्याने निर्भयपणे जलपान केले; तेव्हा आपण हास्य करून, चेष्टेने भाषण केले की, समजातीयांवर सर्वांचा विश्वास असतो; तुम्ही दोघेही अरण्यवासी.

राजा : अशा प्रकारच्या स्वकार्यसाधक कपटी मधुर भाषणांनी विषयी पुरुष वश होतात. मी त्यातला नव्हे.

गौतमी : हे महाभाग राजा, असे नको रे बोलू, अरे, जन्मापासून ही तपोवनात वाढली असल्याने कपट म्हणजे काय हे हिच्या गावी देखील नाही.

राजा : अहो, वृद्ध तापसी, स्त्रीजातीला हे शिकवायला नके.

दिंडी

(राग-लीलांबरी; ताल-दादरा)

शिक्षणविण कुशलता अशा कामी ॥

पशूपक्ष्यांसहि दिसत बहुत नामी ॥

अन्यहस्तें कोकिला निज पिलांते ॥

पोसवी मग शिकवणें काय हीतें ॥

शकुंतला : (रागाने) अरे, नीचा, आपल्या स्वभावाप्रमाणे दुस-याची परीक्षा करतोस? अरे, धार्मिकपणाचे ढोंग दाखवून गवताने तोंड झाकलेल्या विहिरीप्रमाणे भयंकर तुझ्यासारखा कोणी तरी दुसरा या जगामध्ये असेल काय?

राजा : (आपल्याशी) माझ्या बुध्दीला संदेह उत्पन्न करणारा हिचा कोप खरा दिसतो.यात कपट भासत नाही.पाहा-

पद- (राग भीमपलासी ,ताल-धुमाळी)

लाल झाली कोपाने चढवी भिवया केशा भलतीकडे

वाटे मजला कंदर्पाचें धनू मोडुनि झाले तुकडे॥धु०॥

एकांतांतिल वृत्त म्हणोनि सुंदरिने जें सांगितलें॥

मजला त्याचा प्रत्यय नाही म्हणुनि म्यां नच आदरिलें॥
वज्राहुनि अति कठिण मनाचा असें तिनें मज ठरविलें॥
रक्त नयन हीचें कीं माझ्या हृदयनगाचें भेदि कडे॥ लाल०॥

(उघड) बाई, या दुष्यंताची वर्तणूक सर्वास महशूर आहे; परंतु तू म्हणतेस तसे अद्यापि कोणाच्याच अनुभवाला आले नाही.

शकुंतला : फार चांगले केलेत. हायहाय! देवा, मी या पुरुवंशाच्या नावावर फसून, ज्याच्या पोटात विष व तोंडात मात्र मध अशा पुरुषाच्या नादी लागून परिणामी स्वच्छंदाचरिणी झाले ना? (तोंड झाकून रडू लागते)

शाईगरव : पाहिलेस, हे आपल्या वडीलधा-या माणसांना न पुसता आपल्या मनाने असा नाचरेपणा केला म्हणजे त्याचा परिणाम असा व्हायचाच. एखाद्याच्या मनाची परीक्षा न करता त्याच्याशी स्नेह केला म्हणजे पुढे तोच उलटा वैरी होतो.

राजा : अहो महाराज, आपण हिच्याच बोलण्यावर अगदी विश्वास ठेवून आम्हाला इतका दोष देता हा न्याय नव्हे.

शाईगरव : (त्याचा तिरस्कार केल्यासारखे दाखवून गौतमी वैगरेकडे तोंड करून) अहो, ह्या राजासाहेबाच्या तोंडातून कशी मुक्ताफळे पडत आहेत ती ऐका.

(राग-गौरी; चाल-दादरा, चामरा वृत्तीच्या चालीवर)

जीस कपट ठाउके नसें कधीच अंतरी॥

मान म्हणती भूप हे असत्य तीचि वैखरी॥

फसविणें परांसि जें शास्त्र म्हणुनि शीकती॥

सत्यवादि तोचि जर्गी आज होउं पाहती॥

राजा : अहो, खऱ्याचे भक्त, आपण म्हणता माझे बोलणे असत्य. तसेच का घटकाभर होईना; पण या बिचारीला फसवून मला लाभ कोणता?

शाईगरव : कोणता हे ठाऊक नाही काय? अधःपात!

राजा : पुरुवंशातील राजांनी अधःपाताची इच्छा धरिली असे कधी कोणी ऐकले नाही.

शारद्वत : शाई.गरवा, उगीच उत्तरावर प्रत्युत्तर देऊन फळ काय? गुरुजींच्या आज्ञेवरून आम्ही आमचे काम केले; तर आता आपण आपल्या आश्रमास जाऊ. (राजास) अरे राजा –

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

कांता तव ही लग्नाची गृहिं घेई अथवा टाकीं॥

सर्व प्रकारें स्त्रीवर पतिची सता ती अवलोकीं॥

या स्त्रीवस्तूचा॥ मालक तूंचि तुंचि साचा॥

गौतमी, चल चालू लाग.

(असे म्हणून चालू लागतात)

शकुंतला : या कपट्याने तर माझा गळा कापला आणि तुम्ही देखील मला मंदभगिनीला येथेच सोडून कसे चालला?

(असे म्हणून त्यांच्यामागे जाऊ लागते)

गौतमी : बाळा शाईगरवा, ही पाहा कशी दीनासारखी रडत रडत आपल्या मागे येत आहे. त्या दगडासारख्या कठीण हृदयाच्या नव-याला दयाच येत नाही; मग माझ्या पोरीने आता कोणाच्या तोंडाकडे पाहावे?

शाईगरव : (रागाने मागे पाहून) का ग ए दांडगे पोरी, तू स्वतंत्र होऊ पाहतेस होय?

(शकुंतला भयाने लटलट कापू लागते)

शाईगरव : शकुंतले -

पद - (राग-मांड झिंझोटी; ताल-दादरा)
भूप म्हणतो हा तेंवि तूझें कृत्य जरी गे॥
काय येउनि तूं सौख्य होय गुरुस घरी गे॥
जरी आचरणें असशी शुध्द सती खरी गे ।
वसुनि पतिच्या गृहीं नित्य नित्य दास्य करीं गे॥

तर मग राहा अशी येथेच, आम्ही जातो.

राजा : अहो ऋषिवर्य; या बाईला उगीच आशा लावून का फसविता? पाहा -
दिंडी

(राग-लिलांबरी; ताल-दादरा)
चंद्र विकसी तो नील कमलिनीला॥
सूर्य आनंदवि रक्त पंकजाला॥
निग्रहाचे ते पुरुष परस्त्रीला॥
कर्धीं शिवती नच जरी प्राण गेला॥

शाईगरव : अहो महाराज, इकडच्या रंगात गुंग होऊन जर तुम्ही पूर्वीचे वर्तमान अगदी विसरला असाल तर तुम्हांला अधर्मभीरू असे कसे म्हणावे?

राजा : (पुरोहितास) गुरुमहाराज, आता येथे निर्णय आपणच करावा. पाहा -
साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)
संशय येउनि मूढ मि होइन कथिल किं मिथ्या स्त्री ही॥
दारत्यागी होऊं किंवा सेवू परकांता ही॥
निर्णय तुम्हि करा। मजला यांतुनची तारा॥

पुरोहित : (विचार करून) बरे तर, या प्रसंगी असे झाले पाहिजे.

राजा : कसे करायचे त्याची आज्ञा करावी.

पुरोहित : ही बाई प्रसूत होईपर्यंत आमच्या घरी राहू या. कशाकरिता म्हणाल तर, आपल्याला

प्रथमतः जो पुत्र होईल तो चक्रवर्ति-लक्षणान्वित असेल असा महासिध्दांचा आपल्याला वर मिळाला आहे; तेव्हा या मुनिकन्येचा पुत्र तशा लक्षणांनी युक्त असा झाला तर हिचा आपण स्वीकार करावा; तसे न झाले तर हिने आपल्या पित्याकडे जावे.

राजा : आपण न्याय केला तो मला मान्य आहे.

पुरोहित : मुली, चल; मजबरोबर ये.

शकुंतला : हे माते वसुंधरे, तू तरी मला अनाथाला आपल्या पोटात घे!

(रडत निघून जातात)

(तपस्वी गौतमी आदिकरून जातात)

राजा : (शापाने स्मृतीला मोह पडल्यामुळे शकुंतलेविषयी चिंतन करीत बसतो) (पडघात) "आश्चर्य हो आश्चर्य!"

राजा : काय बरे असेल हे?

(पुरोहित प्रवेश करतो)

पुरोहित : राजा, फार अदभुत चमत्कार घडून आला!

राजा : असा कोणता तो अदभुत चमत्कार?

पुरोहित : येथून ते कण्वशिष्य परत गेले तेव्हा ती बाई कपाळावर हात मारून, नशिबाला दोष लावून हात वर करून, मोठ्याने आक्रोश करू लागली.

राजा : बरे, मग पुढे काय झाले?

पुरोहित : तो इतक्यात अप्सरातीर्थाजवळ एक विजेसारखी स्त्री चमकत अंतरिक्षातून उतरली; आणि तिने तिला उचलून नेले.

(हे ऐकून आश्चर्याने चकित होतात)

राजा : असे काही तरी होईल म्हणून मला पूर्वीच तर्क आला होता. आता त्याविषयी विनाकारण विचार कशाला पाहिजे? आपण आता विश्रांती घेण्याकरिता जावे.

पुरोहित : (राजाकडे पाहून) तुझा विजय असो!

(असे म्हणून निघून जातो)

राजा : वेत्रवतिके, मला आज्ञा भारी त्रास झाला आहे, तर शयनमंदिराकडे चल.

वेत्रवती : असे इकडून यावे महाराज. (असे म्हणून चालू लागतात)

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

घालविली सुनिदुहिता न सुचे लग्नवृत्त मज कांही।

सत्य सत्य हें परि या हृदया बहुतचि पीडा होई॥

यास्तव मज वाटे॥ नसावें तींचे वच खोटे॥

काय असेल ते असो.

(सर्व निघून जातात.)

अंक पंचवा समाप्त

अंक सहावा (१)

पांचव्या व सहाव्या अंकांच्यामधील प्रवेशक
(शहराचा कोतवाल, मुसक्या बांधलेला एक कैदी व दोन शिपाई प्रवेश करितात.)

दोघे शिपाई : (कैद्याला धक्काबुक्की करून) अरे भामट्या, ही आमच्या महाराजांची रतनजडित अंगुठी, तिच्यावर त्यांचं नाव कोरलं हाय, ती तुला कुठरे गवासली? सांग, सांग लवकर, न्हाई तर बघ कशी गत व्हील ती.

कैदी : (भयाने लटलट कापून) न्हाइगा दादा, तुमच्या पायाच्यान् असलं वंगाळ काम करनारं न्हवं अमी.

पहिला शिपाई : तर मग तू लई इव्दान बामन म्हनूनशेनी सरकारनी दक्शना दिली व्हय?

कैदी : दादा, वाइच ऐकून तर घ्या. ह्ये बघा, मी सक्रावतारावरला मासं धरनारा कोळी हाये.

दुसरा शिपाई : ए रामोशा, तुला का आम्ही तुझं जातगवात इचारलं व्हय?

कोतवाल : सटव्या, त्याला त्याच्या बेतानं सांगू दे सगळी हकीकत. त्याला मधेच नको धमकी देऊ.

दोन शिपाई : जी साब, आपला हुकूम व्हील तसं. सांग रं सांग सम्दं!

कैदी : अन् तिथं मी जाळी टाकूनशेनी त्यावर आपलं प्वाट भरितो.

कोतवाल : वा! धंदा तर मोठा चांगला करतोस, यात काही संशय नाही.

कैदी : कोतवालसाब, असं का म्हनता? जो आपल्या वाडवडिलांनी धंदा क्येला त्योच आपुनबी करतो. त्यो वंगाळ असला म्हनून सोडू न्हाई. ह्ये बघा दादा, यग्न्यामंदी बामन बोकुड खाटकावानी मारत्याती म्हनून काय त्येचं मन निबार व्हतं व्हय?

कोतवाल : बरे, ते राहू दे. तुझा मजकूर तर सांग पाहू आधी.

कैदी : तंदी योक लई म्होटा रोही मासा माइया जाळ्यामंदी आला त्यो म्या कापला, आनं त्याच्या प्वोटात ही चमकदार अंगुठी गवासली, आनं मग ती म्या घेउनशेनी बाजारामंदी इकडं तिकडं दावीत फिरतोया. त्येव्हा आपण सरकारानी माला धरलंन् काय; ह्योच काय तो खरा खरा वरतात. आपुन माझं डोक्स मारा का माला सोडून घ्या; पन देवाच्यानं मला अंगुठी अशी गवासली.

कोतवाल : जान्या, याच्या अंगाला माशाची दुर्गंध येते आहे. हा रांडलेक मासे मारणारा खचित असावा, पण हा अंगुठी दाखवीत फिरत होता याची नीट चवकशी केली पाहिजे; तर याला घेऊन आपण सरकारवाड्यात जाऊ चला.

शिपाई : भामट्या, चाल, चाल पुढे.

(सगळे राजवाड्याकडे जातात)

कोतवाल : सटव्या, याला देवडीवर बसवून याच्यावर चांगली नजर ठेव बरे, मी या वाड्यात जाऊन सरकारांना ही अंगठी दाखवून हिची सर्व हकीकत सांगून सरकारचा काय होईल तो हुकूम आता घेऊन येतो.

दोघे शिपाई : जी साहेब; यावं आपुन फत्ते करूनशेनी. (कोतवाल वाड्यात जातो)

सटवाजी : ए जानबा, कोतवालसाहेब जाऊन वाढोळ झाला किरं!

जानाजी : काय बिट्या, तुला ठाव न्हई वाटतं? आमचं सरकार का इकतंच काम घेऊन बसल्यात? मर्जी पाहुनशेनी भ्येट व्हडल.

सटवाजी : जानबा, माझं हात बघ कसं सळसळत्यात. या भामट्याच्या गळ्यामंदी फुलांची माळ घालून याचं डोकस कवा उडवीनसं झालं या.

(कैद्याकडे बघून हात उगारतो)

कैदी : दादा, माझं गरीबाचं डोकस फुकट कशापाई मारनार? तुम्हासनी त्यामंदी काय मिळलं?

जानाजी : (वाड्याकडे पाहून) त्ये बघ रावसाब, सरकारचा हुकूम हातात घेऊनशेनी इकडचं येत्याती. लई चांगलं बेट्या तुला बघ, गिधाडं त्वोडत्वोडून टाकत्याल, न्हई तर कुत्रं, कोली फाडफाडून खात्याल. (कोतवाल येऊन म्हणतो) सटव्या, या कोळ्याला सोडून घा रे. याने जी अंगठीची हकीकत सांगितली ती अगदी खरी आहे.

सटवाजी : जी साब, जसा आपला हुकूम.

जानाजी : ह्येच बघा, म्हनत्यात तसा काळाच्या नरड्यातून खरा बाहेर आलाच जनु.

(कोळ्याच्या मुसक्या सोडतात)

कैदी : (कोतवालास रामराम करून) का रावसाब, मला आता प्वोटाकरता काई हुकूम व्हईल का?

कोतवाल : बाबा, तुला सोडला इतकेच नाही, पण सरकारांनी तुला अंगठीच्या किमतीइतके रुपये पण बक्षीस दिले आहेत.(कोळ्यास रुपये देतो)

कोळी : (रामराम करून रुपये घेतो) रावसाब, सरकारांनी माझ्यावर लई म्हेरबानी केली.

सटवाजी : याला म्हनत्यात म्हेरबानी. याचं डोकसं जायचे त्ये सोडून याला अक्शी हतीवर बसवला.

जानाजी : रावसाब, सरकारांनी बक्षीस पन दिलं म्हनता, तवां सरकारांना अंगुठी लई ग्वाड वाटली वाटतं व्हय?

कोतवाल : अरे, ती फार किमतीची म्हणून सरकाराला आवडली असं नाही; पण ती पाहिल्याबरोबर त्यांना एका प्रीतीतल्या माणसाची आठवण झाली; आणि त्यामुळे ते जरी धीराचे आहेत तरी घटकाभर त्यांचाही गळा दाटून आला.

सटवाजी : मग तर रावसाब, आपुन सरकारचं लई म्होटं काम क्येलं म्हनायचं.

जानाजी : गड्या, रावसाबांनी क्येलं कशाला म्हनतोस? ह्या कोळणीच्या दादल्यानं क्येलं म्हन.(कोळ्याकडे वाकड्या डोळ्याने पाहतो)

कोळी : दादांनो, बघा, आपुन मला फुलांची माळ घेनार व्हता; पन मजपुन फुल न्हाई पन फुलाची पाकळी घ्या.

जानाजी : ह्यो लई ठीक म्हनतोया.

कोतवाल : कोळीदादा, तर तुझी नं आमची आता खूप खूप गडी जमली; तर पहिल्याच बैठकीला काही तरी तोंड गोड झाले पाहिजे;

सगळे : ह्योच ब्येत ब्येस बघा राव!

(सगळे निघून जातात)

(हा प्रवेशक झाला)

✱

अंक सहावा (२)

(नंतर सानुमती नावाची अप्सरा आकाशातून खाली उतरते)

सानुमती : अप्सरांच्या तीर्थाजवळ राहून सेवा करण्याचे जे आपले काम ते तर आपण केले आहे. आता साधूंची व सगळ्या लोकांची स्नानाची वेळ आहे. तर मग तितक्या वेळात आपण या राजाच्या नगरात जाऊन, तिकडील वर्तमान कसे काय आहे ते डोळ्याने पाहावे म्हणजे झाले. खरेच, मेनकेच्या स्नेहामुळे शकुंतलेविषयी अगदी परकेपणा वाटत नाही. ती माझीच असे झाले आहे; आणि मेनकेनेही आपल्या मुलीकरिता हे काम करावे म्हणून मला मागेच सांगून ठेवले आहे. (खाली उतरून इकडे तिकडे पाहून) ह्या असल्या वसंतऋतुच्या वेळी जिकडे तिकडे उत्साह असावा तसे या राजवाड्यात कोठेच काही दिसत नाही. असे का बरे व्हावे? मला अंतर्ज्ञानाने समजले, पण तसे जर आपण केले, तर आपल्या मैत्रिणीने आपल्याला सांगितले, त्या तिच्या सांगण्याचा मान राखल्यासारखे होणार नाही. तेव्हा तसे करणे योग्य नाही; तर मग या बागेत या दोघी दासी काय करताहेत यांच्या मागून गुप्तरूपाने जावे, म्हणजे सहज सगळे समजून येईल.

(आंब्याच्या मोहोराकडे पाहत पाहत एक बाग राखणारी दासी प्रवेश करते व तिच्या पाठोपाठ दुसरी येते.)

पद - (राग-सिंध; ताल-दीपचंदी)

(चाल-इस तन धनकी कोन बन्हाई)

सुखवि नयन किती ही आमकली॥

थोडी तांबुस, हिरवी, धवली॥ धु०॥

वसंतऋतुचें जीव तूं गे पाहुनि तुज मम वृत्तिहि धाली॥१॥

खचित सांगतें दुसरें नाही तुजविण मंगल या ऋतुकाली॥२॥

दुसरी दासी : काय ग परभृतिके, आपापल्याच काय पुटपुटत आहेस ती?

पहिली दासी : सखे मधुरिके, या आमकलिकेला पाहून परभृतिका म्हणजे कोकिला उन्मत्त होतात, यात नवल ते काय?

दुसरी दासी : (गडबडीने जाऊन तिला आलिंगून) सखे, खरेच का वसंतऋतू लागला?

पहिली दासी : सखे मधुरिके, खरेच लागला बरे; आता गमतीने चैनी करून विलास करण्याचे तुझे दिवस आले हे.

दुसरी दासी : गडे, मी पायावर उंच होऊन आंब्याच्या मोहोर काढून कामदेवाची पूजा करते; मी पडेन बिडेन म्हणून मला तू अमळ सावरून धर पाहू.

पहिली दासी : बरे, पण त्या पूजेचे अर्धफल मला देण्याचे कबूल करशील तर. नाही तर नाही.

दुसरी दासी : अहा ग वेडे! हे का मी सांगायला पाहिजे? तुझा आणि माझा जीव एकच आहे, देह मात्र निराळा दिसतो. (असे म्हणून पहिलाच्या खांद्यावर हात टेकून उंच होऊन मोहोर काढिते) सखे, जरी हा मोहोर अद्यापि चांगला फुलला नाही, तरी नखाने मी तोडताच घमघमाट सुटला आहे पाहा. (मोहोर अंजलीत घेऊन, नमस्कार करून, उभी राहून)

पद - (राग-भूपाली; ताल-धुमाळी)

(चाल - विठाई माउली बाई माझि विठाई माउली)

आम्रमंजिरी तुला अर्पितें नमुनि मीनके तुला ॥ धु०॥

निजधनु ओढुनि पहा कसा हा मन्मथ सरसावला ॥ आ०॥

पांच बाण सोडी विरहिणिवर सहावा तूं हो भला ॥ आ०॥

(असे म्हणून ती मजिरी झोकून देते)

(इतक्यात रागावलेला कंचुकी एकदम प्रवेश करितो)

कंचुकी : अग ए दांडगे, तू शुध्दीवर नाहीस वाटते! अग, महाराजांनी या वसंतऋतूतील सर्व उत्सव बंद केले असून, तू आंब्याचा मोहोर काढतेस काय?

(दोघी घाबरून थरथर कापतात)

दोघी दासी : दादा, आम्हांकडून चूक झाली. आम्ही तुमच्या पाया पडतो. दादा, आम्हांला ही आज्ञा समजली नव्हती; म्हणून आमच्या हातून असे झाले.

कंचुकी : काय? तुम्ही ही गोष्ट ऐकिली नाही म्हणता? तुम्हांला लाज नाही वाटत? पाहा, महाराजांची आज्ञा माणसांनी तर काय, पण य ऋतूत फुलणा-या वृक्षांनी, तसेच त्यावर राहणाऱ्या पक्ष्यांनी सुध्दा पाळिली आहे. तुम्हांला दिसत नाही काय? हे पाहा -

पद - (राग कालंगडा; ताल-धुमाळी)

आजवरि नृपति बहु झाले ॥

परि यासम कोणिं न केलें ॥

बहु आम्रवृख हे फुलले ॥

परि अजुनी फल नच आलें ॥ चाल ॥

मजला काहीं वदवत नाही पहा

कशी ही कोरांटी कलिका धरी ॥

फूल न ये अजुनि तिजवरी ॥

कोकिला मौन ती बरी ॥ चाल ॥

वाटे मदन भिउनी तो गेला ॥

धनु अर्धे ओढुनि बसला ॥

दुसरी दासी : असे झाले यात काय आश्चर्य! महाराजांचा पराक्रम तसाच आहे.

पहिली दासी : दादा, आम्हांला थोड्याच दिवसापूर्वी महाराजांच्या मित्रावसू मोव्हण्यांनी सरकारच्या पायांपाशी चोकरी करण्यास पाठविले, तेव्हांपासून आम्हांला हे बागेतले काम सांगितेल असल्यामुळे, नगरातले वर्तमान आम्हांला काही समजत नाही; आणि त्यामुळेच महाराजांची नवीन आज्ञा आम्हांला समजली नाही.

कंचुकी : बरे, एकदा असे झाले ते झाले; पुनः कराल तर खबरदार.

दुसरी दासी : दादा, महाराजांनी कशाकरता वसंतोत्सव बंद केले, हे आम्हांसारख्या गरिबांनी ऐकण्यासारखे असेल तर सांगाच; आम्हांला ते ऐकण्याची भारीच इच्छा झाली आहे.

सानुमती : मनुष्यांना उत्सव म्हणजे फारच प्रिय असतात; आणि या राजाने तर बंद करून सोडले, तेव्हा कारणही तसेच मोठे असले पाहिजे.

कंचुकी : ही गोष्ट आबालवृद्धांस देखील समजली आहे; मग तुम्हांला सांगण्यास काय हरकत आहे! का, शकुंतलेचा अपमान करून महाराजांनी तिला घालवून दिली हे तुमच्या कानी नाही अजून आले?

पहिली दासी : होय, सरकारच्या दृष्टीस पुनः ती अंगठी पडली, येथेपर्यंत वर्तमान कोतवाल साहेबांपासून आम्हांला समजले आहे.

कंचुकी : झाले तर, मग पुढची हकीकत काय थोडीच सांगायची उरली आहे! ऐका, जेव्हा आपल्याच नावाची आपणच दिलेली अंगठी पुनः महाराजांच्या दृष्टीस पडली, तेव्हा त्यांना आठवण झाली की, आपण शकुंतलेशी गुप्त रीतीने विवाह केला होता खरा, व तिला विनाकारण घालवून दिली. हे सर्व स्मरल्यापासून महाराजांना पश्चाताप झाला आहे व तेव्हापासून त्यांची अशी अवस्था झाली आहे की

पद - (राग-पिलू; ताल-धुमाळी)

(चाल - उध्दवा शांतवन कर जा)

रमणीय वस्तु जरि बघती ॥

बहु कंटाळुनिया जाती ॥

नेहमिंच्या सेवका हार्ती ॥

प्रेमें नच सेवा घेती ॥

नच रात्रीं निद्रा ये ती ॥

शय्येवर तळमळ करिती ॥ चाल ॥

मंदिरीं कधी तरि जाती ॥

भलतिलाचि भलतें वदतीं ॥

मुनिकन्या राणिस म्हणती ॥

मग लज्जाव्याकुल होती ॥

किती हाल वदूं भूपाचे ॥

नच खळले अश्रु त्याचे ॥ रमणीय० ॥

सानुमती : हे ऐकून मला भारीच आनंद होतो!

कंचुकी : असा महाराजांना पश्चाताप झाला म्हणून त्यांनी वसंतोत्सव बंद करून सोडला, समजलात?

दोघी दासी : सरकारांनी जे केले ते अगदी बरोबर केले. (पडद्यात) असे इकडून यावे महाराज.

कंचुकी : (कान देऊन) ही पाहा स्वारी इकडेच आली. तर तुम्ही आपआपल्या कामास लागा, चला.

(तदनंदर पाश्चात्तापास योग्य असा पोषाख केलेला राजा, विदुषक आणि प्रतिहारी प्रवेश करितात)

कंचुकी : (राजाकडे पाहून) जे अंतिसुंदर असतात ते कोणत्याही अवस्थेत असेल तरी चांगलेच दिसतात. पाहा, आमचे महाराज, इतके उदास झाले आहेत तरी, रमणीयच दिसत आहेत.

पद – (राग-देस; ताल-धुमाळी)
(चाल – समज धर कांहीं अरे गड्या)
टाकिला यानें। यांने डौल पाहिला ।
करीं धरी एकचि वलयाला ॥
दिर्घ बहु सोडी। सोडी श्वासाला।
अधर जो रक्त दिसे मळला ॥
सदोदित कष्टी। कष्ट जागराला।
करी, नयनांत लाल झाला ॥
हिरा जरि धरिला। धरिला साणेला।
चकाके फारचि दृष्टीला ॥
तसा हा राजा। राजा कृश झाला।
तरी नच दिसे कमी मजला ॥

सानुमती : (राजाकडे पाहून) अहाहा! शकुंतलेचा याने अपमान केला तरी तो विसरून, याच्याकरिता ती रात्रंदिवस झुरणीस लागली आहे ते अगदी योग्य आहे. हा आहे तसाच खरा.

राजा : (शकुंतलेकडे ध्यान लागून गेले असल्यामुळे हळूहळू चालून)

पद – (राग-खमाज; ताल-धुमाळी)
(चाल – उध्दवा तुम्ही निरोप सांगा अमुच्या हरिला सादरें)
हिरणाक्षी ती प्रिया माझी शकुंतला सति सुंदरी ॥
किंचित होतें भाग्य म्हणोनी चालुनि आली एथवरी ॥
एकांतांतिल खुणा सखीनें जरि सांगुनियां बोधियलें ॥
तिजला पाहुनि दुष्ट हृदय हें त्या समयीं मूढचि झालें ॥
दैवगती किती विचित्र आहे ऐन वेळिं मन हें निजले ॥
विरहदुःख भोगायास्तव हें सांप्रत जागृत कीं झालें ॥
चिंतामणि करिं आला असतां फेकुनि घेतलि खापरी ॥ हरिणा० ॥

सानुमती : माझ्या सखीचे नशीबच तसे म्हणून तुला अशी बुध्दी झाली ती.

विदूषक : (एकीकडे) या राजश्रींना पुनः त्या शकुंतलारूप व्याधीने घेरिले. त्यावरले रामबाण औषध याला कसे मिळणार हे कळत नाही.

कंचुकी : (जवळ जाऊन) महाराजांचा जयजयकार असो! महाराज, बागेतली व्यवस्था जिकडे तिकडे बरोबर आहे, हे मी जाऊन पाहिले; आता सरकारांनी पाहिजे तिकडे जाऊन करमणूक करावी.

राजा : वेत्रवतिके, आमच्या दिवाणजीस माझा निरोप जाऊन असा सांग की, काल सा-या रात्रभर मला झोप न मिळाल्याने आज कचेरीत येऊन न्याय निवडण्याचे काम होणार नाही. तर आपणच सगळी कामे पाहावी व त्यात एखादे भानगडीचे वाटले तर तेवढेच कागदावर लिहून माझ्याकडे पाहण्याला पाठवावे.

प्रतिहारी : जशी महाराजांची आज्ञा (निघून जाते)

राजा : कंचुकी, तुम्हीही आपल्या कामास चला.

कंचुकी : ठीक आहे, महाराज! (लवून मुजरा करून निघून जातो)

विदूषक : आपण येथे कोणाला टिक्क दिले नाही. तर त्या प्रमदवनात तरी चला; म्हणजे तेथे थंडगार दाट छाया आहे, त्याने घटकाभर तुमच्या जिवाला बरे वाटले.

राजा : मित्रा, काय सांगू रे? काळ फिरला आणि एक संकट आले म्हणजे त्याच्या पाठोपाठ दुसरे संकट कसे हात जोडून तयार असते, अशी जी म्हण आहे, ती अगदी खरी आहे. पाहा -

पद - (राग-पिलू; ताल-धुमाळी)

(चाल- श्रवणांत पेरणी केली)

परिणिलें न मुनिकन्येला ॥

जें वाटत होतें मजला ॥ जिवलगा ॥

मुद्रिका पडे दृष्टीला ॥

तो मोह गळोनी गेला ॥ जिवलगा ॥

हें बघुनि छिद्र हृदयाला ॥

मदनानें काळ साधीला ॥ जिवलगा ॥

हा धरी। नेम मजवरी। बाण तो करी।

आम्रमंजरीला ॥ कोण वारिल आतां याला ॥ जिवलगा ॥

विदूषक : घाबरू नको; तुजवर या दुष्ट मदनाने आंब्याच्या मोहोराचा बाण धरिला आहे ना? थांब, त्या सगळ्या मोहोराचा या दांडक्याने नाश करून टाकितो. (असे म्हणून काठी उचलून मोहोर पाडू लागतो)

राजा : (हसून) अहो, शूर तुमचे ब्राम्हणपणाचे सामर्थ्य दिसून आले मला; पण मित्रा, कोठे बसले म्हणजे त्या माझ्या प्रियेसारख्या किंचित दिसणा-या या बागेतल्या वेली माझ्या दृष्टीस पडून जिवाला करमणूक होईल बरे?

विदूषक : आपणच नाही का मघाशी आपल्याजवळ असणा-या चतुरिका दासीला सांगितलेत की, मी य वेळी त्या माधवीमंडपात बसलो असेन, तेथे तू माझी स्वतः काढिलेली शकुंतलेची तसबीर घेऊन ये म्हणून?

राजा : होय, खरेच. ती जागा तशीच मजेदार आहे; तर चल, आपण तेथेच जाऊ.

विदूषक : या तर मग असे इकडून (अशे म्हणून दोघेही चालू लागतात; सानुमतीही त्यांच्या मागून जाते)

राजा : हा पाहा, त्या मंडपामध्ये संगमरवरी दगडाचा चौथरा आहे, वर जाईच्या वेलाची कशी गर्द छाया आहे. पुष्कळ प्रकारचे उपहाराचे पदार्थ मांडिले असल्याने हा मंडप आमचे आगतस्वागतच करीत आहे की काय असे दिसते. तर चल, आत बसू. (दोघेही आत जाऊन बसतात)

सानुमती : या वेलीच्या आडून मी माझ्या प्रियसखीची तसबीर कशी काय राजाने काढिली आहे ती पाहीन; म्हणजे तुझ्या नवऱ्याचे तुझ्यावर इतके प्रेम आहे, असे शकुंतलेला सांगायला ठीक पडेल (असे म्हणून वेलाआड उभी राहते)

राजा : मित्रा, मला आता शकुंतलेबद्दलच्या एकूण एक गोष्टी आठवू लागल्या. तिचा पहिला वृत्तान्त तर सारा मी तुला पहिल्यापासून सांगितला होता! पण मी जेव्हा तिला घालवून दिली तेव्हा तू माझ्याजवळ नव्हतास. बरे, त्याच्या अगोदरही तू तिची गोष्ट सुध्दा काढली नाहीस हे काय? माझ्यासारखीच तुलाही भुरळ पडली?

विदूषक : मला कशाची भुरळबिरळ पडते? पण पूर्वी जेव्हा तू तिची हकीकत सांगितलीस तेव्हा सरतेशेवटी का. सांगितलेस, "वदलो थडेने तें सारे खरें न मानी धरि जा." मी काय? मातीच्या ढेकळासारखा जडबुध्दीचा. तेच मी खरे समजलो. अथवा होणार ते चुकावयाचे नाही हेच खरे.

सानुमती : होय बाबा, असेच खरे.

राजा : (शकुंतलेचे चिंतन करून) गड्या, मला वाचीव रे वाचीव!

विदूषक : मित्रा, हे काय असे वेड्यासारखे करितोस? तुझ्यासारख्या विचारी पुरुषाला हे शोभत नाही. अरे, आकाश जरी कडकडून पडले तरी धीराचे पुरुष धैर्य सोडीत नाहीत. काय, मोठी वावटळ सुटली म्हणून पर्वत डगमगतात?

राजा : मित्रा, तू म्हणतोस ते सारे मला कळते; पण काय करू रे? त्या प्राणप्रियेला मी विनाकारण दुखविल्यामुळे ती अगदी विव्दळ होऊन तिची जी त्या वेळेस अवस्था झाली, तिची आठवण झाली म्हणजे माझे हे काळीज चरचर कापते रे! पाहा -

पद - (राग-कालंगडा; ताल-दादरा)

(चाल- नमूं एकनाथपंत संत साधु भलारे)

माझें हृदय पोळत धैर्य गळत सर्व दिसत शून्य मला रे ॥

दैवबळ प्राप्त सुधाकुंभसिं भंगीला ॥धुं॥ माझें हृदय०॥

तूं नमसी मम कांता असैं वच वदतां रागें ॥

ते गुरुसम गुरुशिष्य तथा पाठिं जाऊ लागे ॥

मुनि दरडावुनि कथित रहा एथ फीर मागें ॥

मन दीन नेत्रिं मजचि बघे अश्रुंच्या वियोगें ॥

मज रे, तोचि नेत्र टोचितासे, हृदयिं जसा भाला ॥ माझें हृदय०॥

सानुमती : अगबाई, मनुष्याचा आपलपोटा स्वभाव किती तरी असतो. पाहा, या राजाला पश्चाताप होऊन संताप झाला आहे; पण तो पाहून मला आनंदच होत आहे.

विदूषक : मित्रा, माझा तर्क असा वाहतो की, कोणी तरी आकाशात संचार करणाराने तिला नेले असावे.

राजा : गड्या, त्या पतिव्रतेला स्पर्श करण्याची दुसऱ्याची काय छाती आहे! तुझ्या त्या वहिनीची मेनका ही माता होय; तेव्हा तिच्या सख्यांतून कोणी तरी तिला नेले असावे असे मला वाटते.

सानुमती : अशा या प्रेमळ पुरुषाला त्या माझ्या सखीविषयी भ्रम कसा पडला असावा याचे जितके आश्चर्य वाटते, तितके हा पुनः शुध्दीवर कसा आला याचे वाटत नाही.

विदूषक : मित्रा, असे जर आहे तर व्यर्थ घाबरतोस कशाला? आज नाही उद्या कधीतरी गाठ पडेलच पडेल.

राजा : हे कशावरून म्हणतोस?

विदूषक : हे बघ, आपल्या मुलीने पतिवियोगात झुरत असावे हे आईबापास कधीच आवडत नाही; तेव्हा तेच आपोआप तुझी आणि तिची गाठ घालतील.

राजा : फिरून ते रत्न या दुर्दैव्याच्या दृष्टीस पडेल असे मनात देखील आणू नको! अरे, जे म्हणून मला सौख्य मिळाले त्याविषयी असे वाटते –

पद – (राग-पिलू; ताल-धुमाळी)

दिसली मुनिकन्या ज्या कार्लीं॥

कां स्वप्न असे त्या वेळीं॥

किंवा भ्रमपटलीं मति लपली॥

कीं पडलों मायाजालीं॥

होती पुण्याई ती सरली॥

पापाची पाळी आली॥

वृत्तिं सुखपर्वतिं जी चढली॥

बघ तेथुन ती ढासळली॥

जागा न मिळे मज ती पहिली॥

जरि तनु ही चरचर चिरली॥

विदूषक : मित्रा, असा सिध्दान्त करू नकोस, अवश्य होणा-या गोष्टी कधी चुकायचा नाहीत. ही अंगठीच पाहीनास; माशाच्या पोटात गेली असता पुनः सापडली नाहीका?

राजा : (अंगठीकडे पाहून) अरे मित्रा, या अंगठीला न मिळणारे असे स्थळ मिळाले असता, तेथूनही पडली तेव्हा हीही शोकास्पदच आहेत.

पद – (राग-आलैयाबिलावल; ताल-दीपचंदी)

(चाल-आहा हे कृष्ण मुकुंदा)

काय सखे मुद्रीके ॥

तव दैवहि मजपरी होतें फुटकें ॥ध्रु०॥

बसलिस अंगुलिवरतीं ॥

जेथें अरुणापरि नखें चमकत होतीं ॥

गळलिस तेथूनि परती ॥
तुज वाटली नच लज्जा कैसी ती ॥
घेउनि साखर हार्ती ॥
तुज आवडली कशी मग ती माती ॥
पडशिल कशि त्या हार्ती ॥
आतां घेई मदश्रुजलाचे घुटके ॥ काय सखे०॥

सानुमती : ही अंगठी दुस-याच्या हाती जर गेली असती तर खरोखरी शोकास्पद झाली असती.

विदूषक : मित्रा, ही तुझे नाव कोरलेली अंगठी तू कोणच्या उद्देशाने शकुंतलावहिनीच्या बोटात घातली होतीस बरे?

सानुमती : मलाही याच गोष्टीचा संशय होता; बरे झाले याने विचारले ते?

राजा : मित्रा, जेव्हा मी त्या तपोवनातून इकडे नगरात येण्याला निघालो त्यावेळी त्या माझ्या लाडकीने पाणी आणून विचारले की, मला आता नगराल कधी घेऊन जाल?

विदूषक : बरे मग?

राजा : नंतर ही अंगठी माझ्या बोटातून काढून मी तिच्या बोटात घातली; आणि सांगितले की –
साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

मोजित जा प्रतिदिवशीं यांतिल एकाक्षर गे कांते॥

जाशिल शेवटिं ते दिनिं येइल मज्जन तुज न्यायातें॥

ऐसैं बोलोनी॥ केलें नच मीं मागोनी॥

सानुमती : वा! वेळ तर मोठी मजेची नेमिली होती; पण दैवाने मध्येच घात केला!

विदूषक : बरे, पण ती अंगठी त्या कोळ्याने धरलेल्या माशाच्या पोटात कशी गेली?

राजा : अरे, ती जेव्हा नगरास आली तेव्हा वाटेवर शचीतीर्थ लागते तेथे वंदन करण्याकरिता गेली; त्या वेळी ती अंगठी हातातून गळून गंगेच्या ओघात गेली.

विदूषक : आता सारे जुळले.

सानुमती : म्हणूनच बरे, या अधर्मभीरू राजाला माझ्या सखीच्या लग्नाविषयी संदेह उत्पन्न झाला; परंतु अशा प्रीतीला खुणेचा पदार्थ लागावा, हे काही संभवत नाही.

राजा : मित्रा, .या अंगठीची घटकाभर निंदा केल्यावाचून मला चैन पडावयाचे नाही.

विदूषक : (आपल्याशी) हे राजेश्री पुनः वेड्याच्या मार्गाला लागले असे दिसते.

राजा : (अंगठीस) अग सटवे –

दिंडी

(राग-लिलांबरी; ताल-दादरा)

कोमलांगुलि शोभती ज्या कराला॥

दिला सोडुनि कां जलीं पडायला॥

अथवा इला इतका दोष देणे बरोबर नाही.

नाहिं पारख नच चेतना इयेसी॥

जानवान मिं सोडिलें कां प्रियेसी॥

विदूषक : (आपल्याशी) ह्यांना कल्पनेवर कल्पना कशा सुचत चालल्या आहेत? पण आमचा तर भुकेने प्राण चालला आहे.

राजा : अगे प्रिये शकुंतले, काही कारण नसता तुझा मी त्याग केला गे! सखे, तुझ्या वियोगाग्नीच्या ज्वाला इतक्या भडकल्या आहेत की तेणे करून माझे हे इतके कठिण हृदय पण कसे करपून चालले गे. तर ये लवकर आणि दर्शन देऊन मला वाचीव.

(इतक्यात चतुरिका दासी हातात शकुंतलेची तसबीर घेउन येते)

चतुरिका : ही शकुंतलाबाईसाहेबांची तसबीर.

(तसबीर दाखविते)

विदूषक : मित्रा, काय तुझी हुबेहुब चित्र काढण्याची कुशलता तरी ही! अरे, यात भाव तरी कसे स्पष्ट दाखविले आहेस! या उंचसखल भागांवर माझी दृष्टी जणू अडखळतेच.

सानुमती : (तसबीर पाहून) काय, या राजर्षीची कुशलता तरी! मला वाटते, माझी सखीच माझ्यापुढे उभी आहे.

राजा :

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

काढाया मज नच आलें तें न्यून चित्रिं या दिसतें॥

तथापि तीच्या लावण्याची थोडी छाया कळते॥

सानुमती : काय सांगू! तुला मोठा पश्चाताप झाला आहे! त्याला व तुझ्या अतिलीन स्वभावाला जे योग्य तेच बोलत आहेस.

विदूषक : मित्रा या पाटीवर तिघीजणी स्त्रिया दिसत आहेस. तिघीही सुंदर स्वरूपाच्या आहेत, तेव्हा यात शकुंतलाविहनी त्या कोणत्या?

राजा : बरे, तुला कोणती असावी असे वाटते?

विदूषक : आपल्याला तर असे वाटते. जिचे केश अस्ताव्यस्त झाल्यामुळे त्यातून गुंफलेली फुले गळत आहेत, जिच्या तोंडावर घामाचे बिंदू चमकत आहेत, जिचे बाहू अमळ रुंदटसे दिसत असून, जी नुकतेच पाणी घातले असल्याने ज्याची पाने सतेज दिसते आहेत अशा आंब्याच्या झाडाला टेकून उभी आहे तीच शकुंतलाविहनी असावी; व दुसऱ्या दोघी तिच्या सख्या असाव्यात.

राजा : चांगली परीक्षा केलीस तू. माझीही तिला ओळखण्याची एक खूण आहे. ती पाहा –

साकी

(राग-पिल्; ताल-धुमाळी)

हस्ताचा तो धर्म लागुनी रेखा पुसकट दिसतीं॥

रंगहि पुसला गालावरचा अश्रु गळुनि त्यावरतीं॥

तर चतुरिके, जा आणि माझा रंगाचा पेला व कलम घेऊन ये; म्हणजे यात जे जे अजून काही काढीवयाचे उरले आहे ते संपवून टाकू.

चतुरिका : अहो माधवभटजी, मी पेला आणि कलम घेऊन येते. तोपर्यंत आपण ही तसबीर

संभाळा.

राजा : तो कशाला? आण ती इकडे, मीच संभाळतो माझ्या प्रियेला.

(तसबीर राजाच्या हाती देऊन चतुरिका निघून जाते)

राजा : मित्रा, माझी काय विलक्षण तऱ्हा झाली पाहा -

पद - (राग-आनंदभैरवी; ताल-दादरा)

(चाल - तिसऱ्या अंकातील 'काय मला भूल०')

दैवयोग ऊलटा कसा असे पाहा ॥

मुख्य वस्तु टाकुनियां गौण सेवि हा ॥धु०॥

मूर्तिमान सुंदरि ती एथ पातली ॥

कुर शब्द बोलुनि बाहेर घातली ॥

स्वच्छ गोड जलें पूर्ण नदी टाकिली ॥

मृगजल तें बघुनि भुलत तृषित मी अहा ॥दैवयोग०॥

विदूषक : (आपल्याशी) खरोखरच याने नदी सोडून मृगजलावर विश्वास ठेविला. (उघड) बरे मित्रा, आणखी या तसबिरीत काय काय काढायचे उरले आहे?

सानुमती : माझ्या सखीच्या आवडत्या ज्या ज्या जागा असतील त्या त्या काढायच्या असतील वाटते.

राजा : काय काय काढायचे आहे ऐक -

अंजनगीत

(राग-झिंझोटी; ताल-धुमाळी,)

(चाल - १ ल्या अंकातील 'शुक चंचूतुनी वृक्षाखाली')

जीचे पुलिनी हंस लोळती ॥

काढायची मालिनी नदि ती ॥

हिमाचलाच्या पदनगपंती ।

जेथे हरिण बसले ॥१॥

वल्कलें वाळति ऐसे तरुवर ।

उभा एक खाली मृग थोर ॥

घाशितसे मृगि तत्छंगावर ।

वामनेत्र अपुला ॥२॥

विदूषक : असे काय? मी समजलो होतो की, लांबलांब दाढीचे असे ऋषींचे कळप काढून ही पाटी भरून टाकायची.

राजा : मित्रा, माझ्या शकुंतलेचे प्रीतीचे अलंकार काही काढायचे विसरून राहिले आहेत.

विदूषक : ते कोणचे?

राजा : तिच्या अतिसुकुमारपणाला व वनवासाच्या स्थितीला शोभणारे असे.

दिंडी

(राग-लिलांबरी; ताल-दादरा)

रुळति सुंदर केसरें ऐशिं गालीं॥

फुलें शिरसांची कर्णि नाहिं केलीं॥

काढिली न स्तनदेशिं रहायाची॥

धवल चंद्रापरि माळ मृणालांची॥

विदूषक : (घाबरला असे दाखवून) या आमच्या वहिनी कोमल पल्लवाप्रमाणे नाजूक, आणि कमलाप्रमाणे आरक्त, अशा हातांनी आपले तोंड झाकून एकदम बिचकल्यासारख्या का दिसतात बरे? (नीट रेखून पाहून) हं, समजलो, हा रांडलेक फुलांतील मध चोरणारा दुष्ट भुंगा तिच्याभोवती घिरट्या घालून त्रास देत आहे.

राजा : (रागाने) अरे, त्या दांडग्याला हाकून लाव.

विदूषक : महाराज, दांडग्यांना शासन करण्याचा अधिकार आपल्याकडेच आहे.

राजा : असे काय? ठीक आहे. अगोदर सामोपचाराने सांगून पाहू. अरे ए पुष्पित वेलीच्या पाव्हण्या, या माझ्या प्रियेच्या मुखावर उड्या घालून तुला काय मिळणार आहे? तर ही पाहा –

पद – (राग-काफी; ताल-धुमाळी)

वाट तुझी आदरें पाहते बघरे । ही भ्रमरी ॥

फार किये लागली तिला ती दिसते । तान खरी ॥

गोड मधू सांचला दिसे परि नच ती । पान करी ॥

भेट तिला एथ तें मिळे तुज काय तरी ॥

सानुमती : इतके सांगितल्यावर तो कसा जाणार नाही!

विदूषक : मित्रा, भारी लोचट जात ही. घालविली तरी जायची नाही.

राजा : (डोळे वटारून) का रे, माझी आज्ञा ऐकत नाहीस होय? ऐक तर –

पद – (राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

(चाल – जमका अजब तडाका बे)

माझें वच जरि नायकसी । तरि देइन या शिक्षेसीं ॥ धु०॥

मी अति नाजूक अधर सखीचा हळुचि प्यालों रतिकार्ळीं ।

कमलगर्भिं तुज बंदिवान मी करीन जरी त्या शिवसी ॥

विदूषक : इतकी कडक शिक्षा देणार असे त्याला समजल्यावर त्याची काय छाती आहे इथे राहण्याची? (आपल्याशीच हसून) या महाराजांना तर चांगलेच वेड लागले व मीही यांच्या संगतीने यांच्याप्रमाणेच होणार यात संशय नाही. (उघड) मित्रा, ही खरी शकुंतलावहिनी नव्हे, हे चित्र आहे.

राजा : (दचकून) काय, चित्र हे!!

सानुमती : मला देखील इतका वेळ हे सर्व खऱ्याप्रमाणे वाटत होते, मग या राजाचे तर पुसायला नको! याला या चित्रातील सर्व भावांचा अनुभव असल्याने याला खरा भास झाला यात नवल नाही.

राजा : (दिनस्वराने) मित्रा, केवळ वैऱ्याप्रमाणे या वेळेस केलेस पाहा –

पद - (राग-जोगी; ताल-धुमाळी)
उभि जवळ खरी ती बाला ॥
वाटलें असें चित्ताला ॥
सुखसागरीं जीव बुडाला ॥
विसरलों विरहवृत्तीला ॥ चाल॥
सखया स्मृति देउनि मजला ॥
या समयाला ॥ घातचि केला ॥
चित्राचि तूं केलें तिजला ॥उभि जवळ०॥

(असे म्हणून रडू लागतो)

सानूमती : हा विरहाचा प्रकार काही नवाच आहे. यात पहिल्या कृतीला आणि पुढल्या कृतीला काहीच मेळ दिसत नाही.

राजा : मित्रा, असे झाले तर एकसारखे हे विरहदुःख मी कसे सहन करावे बरे?

पद - (राग-काफी; ताल-दादरा)
(चाल ऐकुनि विपरित वाणी॥ द्रौपदि दचकली मनीं)
बघिन स्वप्निं जरि तीला ॥
न ये झोंप कधीं मला ॥
पडुनि चित्र दृष्टीला ॥
जरी करिन शांतीला ॥
नयनिं अश्रुपूर वाहती ॥
दृष्टीं असुनि व्यर्थ होती ॥
मार्ग खुंटला ॥
म्हणुनि जीव पोळला ॥

सानूमती : शकुंतलेचा अपमान करून तिला जे दुःख दिलेस ते सर्व तू धुऊन टाकिलेस.

(चतुरिका प्रवेश करिते)

चतुरिका : सरकार, रंगाचा पेला आणि कलम घेऊन मी इकडेच येत होते.

राजा : बरे मग?

चतुरिका : इतक्यात राणीसाहेब तरलिका दासीसहवर्तमान वाटेत भेटल्या. त्यांनी मजजवळील पेला व कलम बलात्काराने काढून घेतले; आणि म्हणाल्या की, मीच जाऊन महाराजांपाशी ते देते.

विदूषक : बटकीचे पोरी, नशिबवान तू बरी सुटून आलीस.

चतुरिका : त्या धांदलीत राणीसाहेबांच्या शालूचा पदर झाडीला अडकला. तो तरलिका सोडवू लागली इतक्यात मी जीव घेऊन पळून आले.

राजा : मित्रा, राणी इकडे येत आहे, व ती मोठी मानी आहे. तेव्हा येवढी तसबीर तू सांभाळ.

विदूषक : तसबीरच काय? पण मलाही सांभाळ असे का म्हणतोस? (तसबीर घेऊन उठून) मित्रा; तू? त्या अंतःपुरकालकूटातून मोकळा झालास म्हणजे या बंगल्याच्या तिसऱ्या मजल्यावरील गच्चीवर मी बसलो असेन तेथे मला हाक मार.

(असे म्हणून पळत जातो)

सानुमती : अगबाई, या राजाचे मन जरी दुसरीकडे गुंतले आहे तरी हा पहिल्या बायकोचा किती तरी मान राखितो आहे पाहा; आणि म्हटले तर याचे मन काही तेथे नाही.

(तदनंतर हातात पत्र घेऊन प्रतिहारी प्रवेश करिते)

प्रतिहारी : महाराजांचा जयजयकार असो.

राजा : वेत्रवतिके, तुला वाटते राणी भेटली नाही काय?

प्रतिहारी : भेटल्या महाराज, पण सरकारी कामाचा कागद माझ्यापाशी पहाताच परत निघून गेल्या.

राजा : तशी शहाणीच आहे ती कामकाज्याच्या वेळी आपण आड येऊ नये हे तिला चांगले कळते.

प्रतिहारी : महाराज, दिवाणजींची विनंती आहे की, आज जामदारखान्याकडील शिल्लक मोजण्याचे काम फार असल्यामुळे सगळी कामे पाहायला झाले नाही, पण जे एकच काम राहिले ते सरकारच्या पसंतीकरिता लिहून पाठविले आहे. ते पाहून काय तो हुकूम द्यावा.

राजा : आण पाहू इकडे काय आहे ते. (प्रतिहारी आणलेला कागद देते, तो वाचून) काय, आपल्या नगरातला धनमित्र नावाचा जहाजाचा व्यापारी घरी येत असता बुडाला! आणि त्याला संतती नसल्यामुळे त्याचे सारे द्रव्य आपल्या जामदारखान्यात जमा व्हावयाचे, असे दिवाणजींनी कळविले आहे. शिवशिव! एकूण पोटी संतान नसणे हे दुःखच आहे, बरे, पण तो फार श्रीमंत होता तेव्हा त्याला बायकाही पुष्कळ असतील. तर चौकशी करा बरे, त्यांच्यापैकीकोणी गरोदर आहे काय म्हणून?

प्रतिहारी : सरकार, ती चौकशी केली तेव्हा असे समजले की, त्याची बायको जी अयोध्याच्या नगरशेटाची मुलगी; तिला आठवा महिना लागला असून तिचे डोहाळजेवण नुकतेच झाले.

राजा : असे असेल तर दिवाणजींना जाऊन सांग की आपल्या बापाच्या द्रव्यावर गर्भातल्या मुलाची पूर्ण सत्ता असते असे शास्त्र आहे.

प्रतिहारी : जी सरकार! (असे म्हणून जाऊ लागते)

राजा : अग, इकडे परत ये पाहू.

प्रतिहारी : ही आले सरकार.

राजा : कोणाला पोटी संतान आहे किंवा नाही, ही तरी चौकशी कशाला पाहिजे? आजपासून चौहींकडे अशी दवंडी पिटवायला सांग की -

साकी

(राग-जोगी; ताल -धुमाळी)

मरुनि आस बंधूजन जे जे लोक अनाथचि होती ॥

तत्संरक्षण करावयाचें ओझें या दुष्यंतीं ॥

पातकि जन जे जे ॥ त्यांना वच हें नच माझें ॥

प्रतिहारी : होय सरकार, अशी दवंडी जरूर पिटविली पाहिजे. (असं म्हणून पडद्यात जाऊन फिरून प्रवेश करिते) सरकार, ही दवंडी ऐकून योग्य काली पाऊस पडल्याप्रमाणे सर्व लोकांस आनंद झाला.

राजा : (मोठ्याने सुस्कारा टाकून) एकूण ज्या पुरुषाच्या पोटी संतान नाही त्याची गती ही अशी

होते ना! ज्याचा तो मरण पावला म्हणजे त्याची सगळी संपत्ती एखाद्या परक्याच्या हाती लागते! झाले, मी मरण पावलो म्हणजे या पुरुवंशांतल्या राजलक्ष्मीची देखील भलत्याच ऋतूत पेरलेल्या जमिनीप्रमाणे व्यवस्था होणार!

प्रतिहारी : सरकार, असे अवलक्षणी शब्द आपण काय म्हणून उच्चारिता?

राजा : प्रत्यक्ष हाताता पुण्यफळ आले असून मी त्याचा अव्हेर केला तेव्हा धिक्कार असो

सानुमती : खिचत याने शकुंतलेला मनात आणून आपली निंदा करून घेतलीन ही.

राजा : हाय हाय!

पद - (राग-भिमपलासी; ताल -धुमाळी)

(चाल-गड्यांनो कृष्णगडी आपुला)

सुकालीं भूमी पेरियली ॥

फलाशा महा मनीं धरिली ॥

तशी धर्मानें प्रिया वरिली ॥

दुरुक्ती बोलुनि घालविली ॥

उपजुनि ऐशा ख्यातकुलीं ॥

प्रतिष्ठा सर्वहि लोपविली ॥

कलंकी जाहलों मी ऐसा ॥

डाग लाविला शुध्द वंशा ॥

सानुमती : तुझ्या संततीला आता धक्का काही लागावयाचा नाही.

चतुरिका : (प्रतिहारीच्या कानात) सखे, हे सावकाराचे वर्तमान ऐकल्यापासून सरकारांना दुप्पट खेद झाला आहे. तर त्यांचे समाधान करण्याकरिता गच्चीवरून माधवभटजीस तरी घेऊन ये जा.

प्रतिहारी : होय, असेच केले पाहिजे. (निघून जाते)

राजा : (दुःखाने) हाय हाय! या दुष्यंताच्या पितरांना मोठा संशय पडला असेल -

पद - (राग-आनंदभैरवी; ताल -दीपचंदी)

(चाल-कर्नाटकी इंधा हेण्णेनु)

स्वर्गीं सर्व पितर माझे ते

असतील खिन्न मनं ॥

माझ्या मार्गें सुखविल कोण तो

तर्पण करुनी तिलांजलिदानानें ॥ स्वर्गीं०॥धु०॥

वेदविहित मार्गांचीं श्राध्दें नाहीं

खचित मिळतील म्हणोनी ॥

संततिविरहित जो मी त्याच्या,

अश्रुजलाची करोत किं पानें ॥ स्वर्गीं०॥

(मोहून पडतो)

चतुरिका : (घाबरून, वारा घालून) महाराज, सावध व्हा, सावध व्हा!

सानुमती : अगबाई, दिवा असून मध्ये पडदा असल्याकरणाने हा अंधारापासून दुःख अनुभवीत आहे ना? तर आता याच्या प्रिय पत्नीची गाठ घालून याला त्या दुःखापासून सोडवू काय? अथवा नको. कारण अदितिमाता शकुंतलेचे समाधान करित असता म्हणाल्या की, यज्ञभागाविषयी उत्सुक असे जे देव ते असा चमत्कार करतील की, लवकरच तो दुष्यंतराजा आपल्या धर्मपत्नीचा स्वीकार करील. तर गडबड करून उपयोग नाही; तेव्हा मी इतका वेळ पाहिलेले व एकिलेले सर्व वर्तमान माझ्या त्या प्रियसखी शकुंतलेला सांगून तिचे समाधान करावे. (असे म्हणून निघून जाते)

(पडद्यात)

विदूषक : अरे मेलो रे मेलो!! या ब्राह्मणाचा जीव कोणी वाचवा.

राजा : (हळूहळू सावध होऊन, कान देऊन) अरे, विदूषकाचा हा दीन शब्द! (रागाने) कोण आहे रे तिकडे?

(प्रतिहारी येते)

प्रतिहारी : सरकार, विदूषक मरतो आहे त्याचा प्राण वाचवा.

राजा : काय? माझा मित्र मरतो? त्याला मारणारा कोण तो?

प्रतिहारी : कोणी गुप्तरूपाने येऊन त्याला गच्चीवरून उचलून बंगल्याच्या शिखरावर नेले आहे; मग काय भूतचेष्टा आहेत ते कळत नाही.

राजा : (उठून) काय? माझ्याही घरी भूतचेष्टा होतात? अथावा यात काय नवल आहे –
साकी

(राग-जोगी; ताल -धुमाळी)

अधर्म होती किती स्वहस्तें प्रतिदिनिं हें कळण्याला॥

कठिण असे मग लोकवर्तना शक्य न जाणायला॥

वागे कोण कसा॥ समजें तें हा नृप कैसा॥

(पडद्यात)

विदूषक : मित्रा, मरतो रे मरतो! तर मला वाचीव.

राजा : (अडखळत चालून) मित्रा, भिऊ नको, भिऊ नको.

विदूषक : (पुनःपडद्यात) मित्रा, भिऊ नको कसा? हा कोणी गुप्तरूपी माझी मान उलटी वाकवून उसाप्रमाणे मोडीत आहे.

राजा : (डोळे वटारून) अरे, माझे धनुष्य आणा धनुष्य.

(हातात धनुष्य घेऊन एक यवनी येते)

यवनी : सरकार, हे धनुष्य व हातमोजे.

राजा : (बाणासह धनुष्य घेऊन)

(पडद्यात) मातली.

ओवी

अभिनवरक्तपाना तानेला॥

शार्दूल झडपी वनपशूला॥

तैसें मीं धरिलें पहा तुजला॥

येवो संरक्षणा दुष्यन्त तुझ्या॥

राजा : (रागाने) काय मला उद्देशून बोलतो आहे? अरे प्रेम खाणाऱ्या पिशाचा थांब; तुला नाहीसा करून टाकितो. (धनुष्य सारसावून) वेत्रवती, वरचा जिना कोणीकडे आहे, दाखीव.

प्रतिहारी : इकडून, इकडून यावे, महाराज.

(सर्व चालू लागतात)

राजा : (अरे, येथे कोणी नाही)

(पडघात)

विदूषक : (दीनस्वराने) मित्रा, तू मला दिसतो आहेस आणि मीच तुला कसा दिसत नाही? हाय हाय! तर मग, मांजराच्या तोंडात सापडलेल्या उंदराच्या प्रणाप्रमाणे माझी व्यवस्था होणार!

राजा : (रागाने) अरे, गुप्त विद्येने गर्व करणाऱ्या पिशाच्चा, तू घमंडी करू नकोस; मला जरी तू दिसत नाहीस, तरी माझ्या बाणाला दिसशील. (धनुष्य ओढून)

ओवी

हा वधिल तुजची माझा बाण॥

राखील दीन ब्राम्हणाचे प्राण॥

हंस सोडुनि उदक जाण॥

क्षीरचि जैसा भक्षितो॥

(इतक्यात मातली प्रवेश करितो)

मातली :

दिंडी

(राग-लिलांबरी; ताल-दादरा)

निर्मि मघवा दनुज ते तव शराला॥

भक्ष्य त्यांवरि तूं ओढ धनु नृपाला॥

मित्रवर्गी येतसें दयादृष्टी॥

सज्जनाची कधि नाहि बाणवृष्टी॥

राजा : (बाण काढून) अरे, हा इंद्राचा सारथी मातली; यावे यावे, फार चांगले येणे केलेत.

विदूषक : (इर्षने) वाः! ज्यांनी आम्हाला यज्ञातल्या पशूप्रमाणे मार दिला, त्यांचे हे राजश्री आगतस्वागत करित आहेत.

मातली : (हसून) महाराज महेन्द्रांनी आपणाकडे मला कशाकरिता पाठविले आहे हे ऐकावे.

राजा : माझे लक्ष आहे, सांगावे.

मातली : कालनेमि राक्षसाचा पुत्र दुर्जय म्हणून राक्षस आहे.

राजा : हो, आहे. हे मी नारदाच्या तोंडून ऐकिले आहे.

मातली :

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

तव मित्राचा वैरी जो खल तन्मृत्यू तव हस्तीं ॥
रात्रीचें तम नष्ट कराया चंद्र शके न गभस्ती ॥
म्हणुनि महेंद्रानें । पाचारिलें तुज सन्मानें ॥

म्हणून आपण आताच्या आता त्याला जिंकण्याकरिता इंद्राच्या रथावर बसून निघावे.

राजा : हा जो महेंद्राने मला सन्मान दिला तेणेकरून मी धन्य झालो; परंतु आमच्या मित्राची तुम्ही अशी काय दुर्दशा केलीत ती?

मातली : तेही सांगतो एका. मी येथे आलो आणि पाहिले तो आपण काही कारणाने अगदी विव्हाळ झाला आहे, असे माझ्या नजरेस पडताच आपणाला कोप यावा या उद्देशाने तसे करणे भाग पडले. कारण –

दिंडी

(राग-लिलांबरी; ताल-दादरा)

घाशितां तीं लांकडे उठे ज्वाला ॥
पन्नागातें चिडविता करि फणेला ॥
विना आणितां तो क्षोभ मानवाला ॥
नच प्रकटति ते आत्ममहात्म्याला ॥

राजा : (विदूषकाच्या कानात) मित्रा, महेंद्राची आज्ञा मोडता नये; तर ही हकीकत आमच्या दिवाणजीला सांगून असे कळवावे की,

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

संरक्षावी स्वबुद्धिनें तुम्हिं मम प्रजा ती सारी ॥
जोंवरि दुसऱ्या कार्मीं चढली मध्दनुची ही दोरी ॥
लोकां सुखवावें ॥ माझें यश नच मळवावें ॥

विदूषक : आपल्या आज्ञेप्रमाणे करितो.(निघून जातो)

मातली : महाराज, या रथावर आरोहण करावे.

राजा : ठीक आहे.

(सर्व जातात)

अंक सहावा समाप्त

अंक सातवा

(राजा व मातली रथात बसून आकाशातून उतरत आहेत असे प्रवेश करितात)

राजा : मातली, मा जरी महेंद्राचे काम सगळे पुरे केले, तरी माझी त्यांनी पाठवणी करिताना जो सन्मानपूर्वक थाट केला, त्याचे स्मरण झाले, म्हणजे इतका मान देण्याजोगे माझ्या हातून काहीच झाले नाही असे वाटते.

मातली : (हसून) महाराज, आपण व महाराज देवेंद्र उभयताही आपआपल्या कृतीविषयी असंतुष्टच आहात. कसे म्हणाल तर पाहा -

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

इंद्रें दिधला मान तुम्हां तो वाटे बहु निज कृतिला ॥
त्वत्कृत कार्या योग्य असा मीं मान तुम्हां नच दिधला ॥
ऐसें त्या वाटे। उदार दोघे तुम्हि मोठे ॥

राजा : छे; तुम्ही म्हणता तसे नव्हे; मला निरोप देताना त्यांनी स्वप्नात देखील न मिळणारा असा माझा सत्कार केला. सर्व देवांसमक्ष आपल्या अर्ध्या सिंहासनावर जागा देऊन -

दिंडी

(राग-लिलांबरी; ताल-दादरा)

पारिजाताची होति कंठिं माला ॥
टपत होता जी पुत्र घ्यावयाला ॥
हास्य केलें नुसतेंचि बघुनि त्याला ॥
कंठिं माझ्या अर्पिता स्वयें झाला ॥

मातली : आयुष्यमान, त्यांनी असे केले यात काय नवल आहे? आपल्याला यापेक्षा काही ज्यास्ती दिले तरी ते शोभलेच असते; कारण आपण त्यांची कामगिरी बजावली आहे. पाहा -

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

असुरांचे निर्बिजचि केलें सुरलोकीं दोघांनीं ॥
नरहरिच्या त्या नखांनिं किंवा सांप्रत तव बाणांनी ॥
वदतां कां ऐसें । न केलें कोणिं तुम्हांसरिसें ॥

राजा : पण यात माझी काय तारीफ आहे? हे सर्व माहात्म्य त्या महेंद्राचेच होय. कारण -

पद - (राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

(चाल - बालगजानन सभेसी आला)

लघु सेवक तो कठिण कार्यां जरिं नांव मिळवि नामी ॥

ख्याति तयाची काय असें तें प्रभुयश ये कार्मी ॥

सूर्यानें रथिं सारथि केलें नसतें अरुणाला ॥

काय तयाच्या हस्तानें तम जातें नाशाला ॥

मातली : आपल्या स्वाभावास योग्य तेच भाषण केलेत. (थोडे खाली उतरून) महाराज, इकडे पाहावे. स्वर्गलोकात आपल्या यशाचे किती कौतुक चालले आहे ते.

दिंडी

(राग-लिंलांबरी; ताल-दादरा)

सुरस्त्रीच जे अंगराग उरती ॥

त्यांनिं सुरतरुच्या सूक्ष्म सालिवरतीं ॥

तव यशाचीं ती पदें रचुनि गाती ॥

देव आवडिनें पहा लिहित बसती ॥

राजा : मातली, मागे आम्ही याच वाटेने गेलो; पण त्या वेळी राक्षसांशी युध्द होणार या उत्सुकतेमुळे हा सर्व मार्ग मला नीट पाहता आला नाही; तर सांप्रत आम्ही कोणच्या वायूच्या मार्गात आहो बरे?

मातली : ऐका -

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

आकाशांतिल गंगा वाही जो फिरवी ग्रहनिवहा ॥

किरणा पसरी परिवहवायू हें त्यांचे स्थान पहा ॥

तेजोमय आहे! रविच्या संचारानें हें ॥

राजा : अहो मातली, म्हणूनच बरे! माझा अंतरात्मा या ठिकाणी कसा प्रसन्न झाला आहे. (रथचक्राकडे पाहून) मला वाटते, आता आपण मेघमंडलात आलो.

मातली : हे कशावरून बरे जाणलेत आपण?

राजा :

पद - (राग-झिंझोटी; ताल-धुमाळी)

(चाल - १ ल्या अंकातील 'शुक्रचंचूंतुनि वृक्षाखालीं')

रथचक्रंच्या आरांतूनी । चातकपक्षी जाति उडोनी ॥

अश्वशरीरीं सौदामीनी । लखलखती कैशा ॥ १ ॥

पूर्ण जलानें जो का भरला । ऐसा मेघांचा ढग आला ॥

त्यावरुनी अमुचा रथ गेला । धांवा या भिजल्या ॥२॥

मातली : महाराज, एका क्षणात आपण आपल्या सत्तेच्या भूमीवर उतराल.

राजा : मातली, आम्ही अति वेगाने उतरत आहो, यामुळे हा मनुष्य लोक किती आश्चर्यकारक दिसत आहे पाहा -

पद - (राग-देसकार, ताल-धुमाळी; भूपाळीच्या चालीवर)

दिसती जों जों शैलाची हीं शिखरें स्पष्ट मला ॥

तों तों वाटे भूमिभाग हा जातो सखलाला ॥

चहूंकडे पानाचा नुसता पुंजचि जो दिसला ॥
शाखा दिसतां विरल तरू हे पडती दृष्टीला ॥
सर्व नद्या रेखांपरि होया येती व्यक्तीला ॥
वाटे जणु हा गोल मजकडे उचलुनि कुणि आणिला ॥

मातली : वः! फार खुबीने पाहिलेत.(आदराने पाहून) महाराज, ही पृथ्वी पाहा किती रमणीय दिसत आहे ती!

राजा : अहो मातली, ज्याचे एक टोक पूर्वसमुद्रात व दुसरे पश्चिम समुद्रात बुडाले आहे व जो संध्याकाळच्या सुवर्ण मेघाप्रमाणे चमकत आहे असा हा मोठा पर्वत दिसत आहे तो कोणता?

मातली : हा गंधर्वाचा पर्वत. याला हेमकूट असे म्हणतात. या ठिकाणी तपश्चर्या करणारास सिध्दी सत्वर होते. पहावे -

दिंडी

(राग-लीलांबरी; ताल-दादरा)

स्वयंभू जो परमेष्ठी देव त्याचा ॥

पौत्र मारीच प्रजापती साचा ॥

सकल देवां दानवां जनक झाला ॥

पत्निसह तो कीं एथ करि तपाला ॥

राजा : तर मग अनायासाने भगवंताचे दर्शनफल मिळणार, ते जाऊ देऊ नये. म्हणून त्या महर्षीला अभिवंदन करून मग जावे, अशी माझी इच्छा आहे.

मातली : योग्य आहे. (रथ खाली नेतो)

राजा : (आश्चर्याने)

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

झाला नच चक्रांचा ध्वनि तो धुळहि नाहिं उडाली ॥

गगनाच्या मार्गातुनि हा रथा आला असतां खालीं ॥

स्पर्श नच भुला ॥ म्हणुनी वाटे नच आला ॥

मातली : आपण व महेंद्र यांमध्ये जे अंतर ते येवढेच आहे. आपला रथ जमिनीस लागतो, त्यांचा लागत नाही.

राजा : मातली, भगवान मारीच ऋषींचा आश्रम तो कुठे आहे?

मातली : (हाताने दाखवून)

पद-(राग-ललितागारी; ताल -धूमाळी)

(चाल - नारद बोले गंगाबाई काय वदूं मी तुला)

अर्धतनु वारुळीं बुडाली त्वचा फणीची उरीं ॥

असा जो उग्र तपा आचरी ॥

जीर्ण लतांचे कडें होउनी कंठा वेष्टण करी ॥

झाली शुष्क मान किति तरी ॥ चाल ॥
 बाहुट्यावरी जो जटाभार लोंबतो ॥
 त्यामध्ये पक्षिगण घरें करुनि राहतो ॥
 दृष्टीला स्थाणुपरि अचलचि जो भासतो ॥ चाल ॥
 सूर्यावरती लावुनि दृष्टी हात उभारी वरी ॥ असा जो० ॥

राजा : असे खडतर तप करणाऱ्या त्या मुनीला नमस्कार असो.

मातली : (रथ उभा करून) महाराज, अदितिमातेने आपल्या हातांनी पाणी घालून वाढविलेल्या मंदारक वृक्षांच्या राईत जो हा मारीचाश्रम दिसत आहे तेथे येऊन पोचलो आपण.

राजा : येथे येताच मला अमृताच्या डोहात बुडाल्याप्रमाणं वाटते. काय हो मातली, हे स्थान स्वर्गापेक्षा रमणीय आहे.

मातली : महाराज, आत आपण रथाखाली उतरावे.

राजा : (उतरून) मातली, तुम्ही कसे करणार आता?

मातली : मी हा रथ अगदी उभा केला आहे. तो आता हलणार नाही; तेव्हा मलाही खालती उतरण्यास काही हरकत नाही.(खाली उतरून) इकडून यावे महाराज, (दोन पावले चालून) या महर्षींची तप करण्याची स्थाने तरी पाहा किती मजेदार आहेत ती.

राजा : ही स्थाने पाहून मला भारीच आश्चर्य वाटतं. कारण -

पद - (राग-पिलू; ताल-धुमाळी)
 कल्पतरू हे जिकडे तिकडे असतां एथिल मुनी ॥
 आनंदाने बसती येथें वायुते भक्षुनी ॥
 कनककमलरेणुनी सुवासित उदक असे या वर्नी ॥
 घेती केवळ संध्यादिक षट्कर्माच्या साधनीं ॥चाल ॥
 हे रत्नशिळेवरि दान धरुनि बैसती ॥
 अप्सरासमूही संयमानें वागती ॥
 लक्ष्मिच्या घरीं हे वैराग्यचि सेविती ॥चाल ॥
 ज्याच्या प्राप्तीसाठीं करिती तप ते दुसरे मुनी ॥
 तें बहु येथें असुनी चाले यांचे तप आजुनी ॥

मातली : महाराज, थोरांची इच्छा नेहमी वाढतच जाते. (इकडे तिकडे हिंडून आकाशाकडे पाहून) अहो वृद्ध शाकल्य, भगवान मारीच ऋषी काय करीत आहेत? (ऐकलेसे करून) काय म्हटलंत! दाक्षायणी मातोश्रींनी आपणास पतिव्रता स्त्रियांचे धर्म सांगावेत म्हणून प्रार्थना केल्यामुळे त्यांस ते महर्षीपत्नीसमुदायामध्ये सांगत बसले आहेत.

राजा : (कान देऊन) अहो मातली, अशा मुनींचे दर्शन त्यांच्या फुरसतीप्रमाणे होत असते; तर ते रिकामे होईपर्यंत आपण त्यांची वाट पाहू.

मातली : (राजास) आपण या अशोकवृक्षाच्या छायेखाली बसावे. आपण दर्शनाकरिता आला आहा असे सांगण्याकरिता मी आत जातो.

राजा : ठीक आहे. (झाडाखाली उभा राहतो)

मातली : महाराज, मी जातो तर. (असे म्हणून निघून जातो)

राजा : (सुचिन्ह झालेसे दाखवून) अरे, मला शुभ शकुन का बरे होतात. हे?

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

पीत असे जो सिंहशिशू त्या केस धरुनि ओढितसे ॥

तयासवें खेळावें ऐसें मनिं याच्या वागतसे ॥

अंकुर हा याचा ॥ वाटे मज बहु थोराचा ॥

(तदनंतर वर्णन केल्याप्रमाणे दोन तपस्विनींनी धरिलेला असा बालक प्रवेश करितो)

बालक : आ कळले ए सिंहाच्या पोलट्या, मला तुझे दात मोजायचे आहेत. नाही तल बघ कसं कलीन ते.

पहिली तापसी : अरे ए मेल्या दांडग्या, आम्ही आपल्या पोरसारखी ही जनावरे बाळगली आहेत; यांच्या का तू हात धुऊन पाठी लागला आहेस? मेले माणसांनी जो जो बोलावे तो तो तुझ्या खोड्या अधिकच होत चालल्या आहेत. तुझे नाव सर्वदमन म्हणून जे ऋषींनी ठेवले आहे ते अगदी तुझ्या गुणयोग्य आहे.

राजा : काय बरे असेल? या बालकाकडे पाहताच मला माझ्या पोटच्या पुत्राकडे पहिल्याबरोबर जसे प्रेम उत्पन्न व्हावे तसे का बरे होत आहे? अथवा मला मुळीच संतान नाही त्यामुळे असे वाटत असेल हेच खरे.

दुसरी तापसी : अरे सर्वदमना, य सिंहाच्या पोराला जर सोडले नाहीस तर ती बघ याची आई सिंहीण तुझ्यावर कशी उडी घालील ती. अगबाई!

बालक : (हसून) अबब! अशाने केवढा पण भ्यालो मी! (तिला वेडावतो)

राजा :

दिंडी

(राग-लिलांबरी; ताल-दादरा)

बघुनि बालक हें मला असे वाट ॥

महातेजाचें बीज यांत दाटे ॥

अग्निच्या त्या ठिणगीस लांकडाची ॥

नाहिं पडली ती गांठ तेंवि हाची ॥

पहिली तापसी : बाळा या सिंहाच्या पोराला सोडून दे, म्हणजे मी तुला दुसरे काही गमतीचे खेळायला देईन.

बालक : दे तल दे. आता कुताय ते? (हात पसरतो)

राजा : (पसरलेला हात पाहून) अरे वा, याच्या हातावर चक्रवर्ती लक्षणे दिसतात, ही पाहा –

पद (राग-परज; ताल-त्रिताल)

आवडती वस्तू लोभानें ॥

पसरिला घ्यावयालागि हात किं यानें ॥ आव० ॥
सकल करांगुलिवर रेखा या दिसति
किं सुविमल जालमिषानें ॥ आव० ॥
कमल सकाळीं किंचित फुलतां
अविरलनवदलपरि मी मानें ॥ आव० ॥

दुसरी तापसी : बाई सुव्रते, नुसत्या बोलण्याने हा काही एकायचा नाही. तर माझ्या पर्णकुटिकेत जा आणी तो मार्कडेयाचा रंगवलेला मातीचा मोर आहे की नाही, तो याला खेळायला आणून दे.

पहिली तापसी : बरे आणते. (निघून जाते)

बालक : तोपल्यंत मी याच्या बलबलच खेळेन. कध्दी सोलायचा नाही. (तापसीकडे पाहून हसतो)

राजा : या खोडकर मुलाच्या चेष्टा पाहून मला भारीच आनंद होत आहे.

पद - (राग-सिंध अथवा जिल्हा)
(चाल - काना बनसीवालेने घागरिया फोरीरे)
निष्कारण हंसतांना दिसती मुकुलदंत हे याचे ॥
सर्व वर्ण ते स्पष्ट न उमटती मधुर बोलते ज्याचे ॥
ऐशा बाला अंकीं घेउनि रज त्याच्या आंगाचे ॥
लागुनि वसनें मळतीं ज्यांची तोचि धन्य दैवाचे ॥

दुसरी तापसी : छे बाई, हा मला कसचा आटपायला. (इकडे तिकडे पाहून) आपल्या ऋषिकुमारांपैकी कुणी इथे नाही का? (राजाकडे पाहून) बाबा, तू तरी इकडे ये अमळ पाहू. हा मुलगा सिंहाच्या पोरीला कसा लाथा बुक्क्यांनी मारतो आहे, त्याला तेवढे सोडीव; माझे काय हा अगदी ऐकत नाही.

राजा : (मुलाजवळ जाऊन हसून) अरे ए महर्षिपुत्रा -

दिंडी

(राग-लिलांबरी; ताल-दादरा)
कृष्णसर्पाचे पोर चंदनाला ॥
बसुनि त्यावरि आणितें लांछनाला ॥
तसें पीडुनि हे पशू संयमाला ॥
दूषिणी का न जंव येसि जन्माला ॥

दुसरी तापसी : बाबारे, हा काही ऋषीचा मुलगा नव्हे.

राजा : याच्या आकृतीप्रमाणेच याची कृती पाहून मलाही प्रथम तसेच वाटले होते; परंतु हा येथे तपोवनात आहे म्हणून याला मी ऋषिपुत्र म्हटले.

(तिने सांगितल्याप्रमाणे त्या सिंहाच्या पोराला सोडवून मुलास जवळ घेऊन,
त्याच्या स्पर्शाचा सुखानुभव घेऊन आपल्याशीच)

पद - (राग-रामकली; ताल-त्रिताल)
स्पर्श मला याचा भुलवि किती ॥

लडिवाल बाळ कुलदीप होय
कणवा समजेना खचित परी ॥ स्पर्श मला० ॥
जरि मज इतकें बहु सुख झाले जन्म घड पोटीं ॥
त्यास किती तरि याच्या संगें तोष होत हें कळेना मज तें ॥स्प०॥

दुसरी तापसी : (राजाकडे व मुलाकडे पाहून) अगबाई, काय तरी आश्चर्य हे!

राजा : अहो बाई, इतके तुम्हांला काय आश्चर्य वाटले?

दुसरी तापसी : अहो, या मुलाचा आणि तुमचा तोंडवळा अगदी सारखा दिसतो; म्हणून मला इतके नवल वाटले. शिवाय तुमची आणि याची काही ओळख नसता तुमच्याजवळ कसा अगदी मुकाट्याने राहिला आहे.

राजा : (मुलाचे मुके घेऊन) अहो बाई, हा ऋषिपुत्र नव्हे म्हणता तर याचे कुल तरी कोणचे?

दुसरी तापसी : हा पुरुवंशातला आहे.

राजा : (आपल्याशी) काय? माझ्याच वंशातला आहे? म्हणूनच बरे माझी आणि त्याची आकृती अगदी सारखी दिसते, असे या बाईने म्हटले असेल बोवा! आमच्या पुरुवंशांतल्या पुरुषांचे हे शेवटले व्रतच आहे की -

पद - (राग-हिंडोल; ताल-त्रिवट)

सुखभवनीं वसति ते क्षितिपती आधिं होउनी ॥ धु० ॥

वसुमती पाळोनिया जन बहु तोषुनी ॥

तरुतली वसतीच पावनीं ॥ सुख० ॥

(उघड) पण काय हो बाई, या ठिकाणी आपल्या सामर्थ्याने येण्याची मनुष्याला शक्ती नाही, मग हा पुत्र येथे कसा आला बरे?

दुसरी तापसी : होय, ते खरे; पण याची आई एका अप्सरेची कन्या असल्यामुळे ती या आश्रमातच प्रसूत झाली.

राजा : (आपल्याशी) ही तर आशा उत्पन्न होण्याला दुसरी खूण पटत चालली. (उघड) बरे, याची ती आई कोणत्या राजर्षीची पत्नी?

दुसरी तापसी : आपली धर्मपत्नी सोडणाऱ्या त्या मेल्याचे नाव कुणी तोंडावाटे घ्यावे?

राजा : (आपल्याशी) ही कथा तर सारी मलाच येऊन चिकूट पाहते. बरे, याच्या आईच्या नाव तरी विचारून पाहू; (चिंतन करून) अथवा परस्त्रीच्या नावाविषयी चौकशी करणे हेही मोठे अन्यायाचे आहे.

(नंतर हातात मातीच्या मोराचे चित्र घेऊन पहिली तापसी प्रवेश करिते)

पहिली तापसी : सर्वदमना, अरे सर्वदमना, हे पाहा शकुंतलावण्य कसे आहे ते.

बालक : (पाहून) काय? माझी आई? कुताय कुताय? माझी आई?

पहिली तापसी : याचा सर्व ओढा आईकडे असल्याने नुसती सारखी अक्षरे ऐकूनच हा गुलाम फसला.

दुसरी तापसी : अरे बाळा, तुझी आई नव्हे; या मातीच्या मोराचा डौल कसा छानदार आहे तो बघ, असे म्हटलेन् तिने. समजलास?

राजा : (आपल्याशी) काय? याच्या आईचे नाव देखील शकुंतलाच? अथवा नावासारखी नावे पुष्कळ असतात. देवा, हे चित्र मृगजलाप्रमाणे आशा लावून मला न फसवो म्हणजे झाले!

बालक : मावशी, हा मोल मला भालीच आवलतो (मोर घेतो)

पहिली तापसी : (पाहून घाबरून) अगबाई! याच्या मनगटातला ताईत कुठे दिसत नाही!

राजा : घाबरू नका, सिंहाशी धिंगामस्ती करीत होता. त्या वेळी त्याच्या हातातून सुटून पडला वाटते. (ताईत उचलू लागतो)

दोघी : हं हं! ताइताला हात लावू नका! (तरी ते न ऐकता राजा घेतो) अगबाई! घेतलाच त्याने. (दोघी उरावर हात घेऊन एकमेकीकडे पाहतात.)

राजा : अहो बाई! 'ताइताला हात लावू नका' असे का म्हटलेत?

पहिली तापसी : ऐका महाराज. ही अपराजिता नावाची वनस्पती; हा जेव्हा जन्मला तेव्हा याचे जातककर्म भगवान मारीच ऋषींनी केले; आणि ती याच्या मनगटात बांधली, आणि सांगितले की, याच्या हातची ती जर याच्या सुटून पडली तर याच्या आईने किंवा बापाने अथवा स्वतः याने ती उचलावी.

राजा : बरे, कदाचित दुसऱ्याने उचलली तर?

पहिली तापसी : ती त्याला सर्प होऊन दंश करील.

राजा : बरे, असा सर्प होऊन आजपर्यंत कुणाला दंश झाला आहे काय?

दोघी : असे पुष्कळदा झाले आहे.

राजा : (हर्षाने) अहाहा! आज माझे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले.

(बालकास जवळ घेऊन मुके घेतो)

दुसरी तापसी : बाई सुव्रते, चल ये, हा सर्व वृत्तान्त नियमात गुंतलेल्या शकुंतलेस सांगू चल. (असे म्हणून जातात)

बालक : अले सोड मला, मी आईकडे जातो.

राजा : (प्रेमाने) पुत्रा, मला देखील तुझ्या आईकडे घेऊन चल.

बालक : पर पुत म्हंजे? तू नव्हेस माझा बाप. माझा बाप दुष्यंत लाजा.

राजा : या भांडण्यानेच माझी खातरी झाली बाळा.

(नंतर वेणीची जटा झालेली शकुंतला प्रवेश करिते)

शकुंतला : ताइताचा साप व्हायचा तो झाला नाही; तेव्हा माझ्या फुटक्या नशिबाने त्याचा हा गुण घालविला काय? अथवा सानुमतीने तिकडेच मन पालटले म्हणून सांगितले होते, तेव्हा तिकडेच यणे तर झाले नसेल ना? बघावे तर खरे काय ते.

राजा : (शकुंतलेकडे पाहून) हायहाय! तीच ही माझी प्राणसखी शकुंतला -

पद - (राग-भूपाळी; ताल-धुमाळी)

मलिन वस्त्र परिधान करितेस उदास होवोनी ॥ सखी हो ॥

व्रतनेमाच्या कष्टं आली पांडुरता वदनीं ॥

दुरुतरें बोलोनि घालविलि तेव्हांपासोनी ॥ सखीनें ॥

घातलि नाहीं वेणि म्हणोनी गेली गुंतोनी ॥

निर्दय झालों मी इतका परि मजला अठवोनी ॥ सखीनें ॥

एक सततविरहाचें व्रत तें चालविलें कसुनी ॥

शकुंतला : (पश्चातापाने निस्तेज झालेल्या राजाकडे पाहून) अगबाई, हे काही प्राणनाथ नव्हेत; तर मग माझ्या लाडक्याच्या हातात मंगलकारक ताईत असता हा कोण मेला पापी भलताच पुरुष त्याच्या अंगाला आपला दुष्ट हात लावून त्याला विटाळीत आहे?

बालक : (आईजवळ येऊन) आई, कोण ग हा? मला पुत पुत म्हणऊन मिठी मालतो.

राजा : प्राणसखे, जरी मी तुझ्याशी क्रूरपणाचे आचरण केले तरी शेवट मोठा गोड झाला! कारण, मला तू ओळखल्यामुळे माझी मला खूण पटली.

शकुंतला : (आपल्याशी) मना, आता धीर धर, धीर धर. घाबरू नको. आजपर्यंत नशिबाची वाकडी नजर होती ती फिरून त्याची त्यालाच दया आल्यासारखे वाटते. (उघड) अगबाई! प्राणनाथच हे! दुसरे कोणी! नव्हे! (एकमेकांस आलिंगितात)

राजा : प्रिये (तिच्या हनुवटीस हात लावून)

पद - (राग-कालगंडा; ताल-दादरा)

तुझी स्मृति मजला होऊनियां मोह नष्टला ॥

सुमुखि सन्मुख तव आज वदनचंद्र देखिला ॥ चाल ॥

टळतां तो ग्रहणरोग व्हावा चंद्रासि योग ॥

रोहिणिचा गे ॥ तुझी० ॥

शकुंतला : प्राणनातांचा जय जयका - (इतके अर्धच बोलताच गळा दाटून येतो व गप्प राहते)

राजा : सुंदरी -

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

गहिवर दाटुनि जय शब्द तुझा कंठि जरि अडखळला ॥

विलासविरहित पाटलोष्ठ मुख तव पडतां दृष्टीला ॥

झालों जयशाली । चिंता कांही नच उरली ॥

बालक : आई, कोण ग हे?

शकुंतला : बाळा, आपल्या नशिबाला विचार!

राजा : (शकुंतलेच्या पायांवर डोके ठेवून)

पद - (राग-भूपाली; ताल-धुमाळी)

सर्वहि सोड राग नच बरा ॥

मनिं या काळीं ॥

जाहलों मदांध मी गे खरा ॥

दवडिली कामधेनु सुंदरा ॥

बघ त्या वेळीं ॥ धु० ॥

येतां चालत सुख तें धरा ॥

लिहिलें भाळीं ॥
 इच्छा अशीच होते नरा ॥
 तमोदयकार्णी ॥
 वासित कुसुमांची सुंदरा ॥
 माळ कपाळीं ॥ चाल ॥
 पडतां अंध होत घाबरा ॥
 फेंकि सर्प म्हणुनि बावरा ॥
 झाली तशि माझी गे तऱ्हा ॥
 बघ त्या वेळीं ॥ सर्वहि० ॥

शकुंतला : प्राणनाथ, हे काय भलतेच? माझ्या का कोठे पाया पडवायचे? जे तेव्हा झाले त्याचा आपणाकडे काडीइतका देखील दोष नाही. मागल्या जन्मी मीच काय पातक केले होते त्याचे फळ मला मिळाले ते. नाही तर हे मन किती दयाळू आहे हे मला काय ठाऊक नाही? पण माझ्या कर्माप्रमाणे त्या वेळेस तसा निष्ठुरपणा आपणास आला तो (राजा उठतो)

शकुंतला : बरे प्राणनाथ, मजविषयी इतका मोह पडला होता तो नाहीसा होऊन या हतभागिनीची आपणास कशी बरे आठवण झाली?

राजा : प्रिये, तुझा अपमान करून तुला दुखविल्याचे जे शल्य तुझ्या हृदयात सलत आहे ते आधी काढून टाकीन आणि मग सारे सांगेन. पाहा -

पद - (राग-रेगुसी; ताल-दिपचंदी)
 पूर्वी अधरोष्ठावरि तुझ्या जी अश्रुधारा आली ॥
 मोहव्याकुळ होतो म्हणुनी तिची उपेक्षा मी केली ॥
 तो अश्रूचा बिंदू सखये दिसतो या पापणिखालीं ॥
 शेल्यानं आजि पुसुनी होइन दुःखमुक्त मी या कार्णी ॥

शकुंतला : (हातातील अंगठी पाहून) प्राणनाथ हीच ती अंगठी.

राजा : प्रिये, ही अंगठी सापडताच तुझी आठवण झाली.

शकुंतला : ह्या मेलीने काही बरे केले नाही, आपणास खूण दाखवायची त्या वेळी ही नाहीशी झाली.

राजा : सखे, ऋतूचा उदय झाल्याची खूण म्हणजे जसे वेलीला फूल येते, तव्दत तुझ्या आणि माझ्या भेटीची खूण ही अंगठी तू घाल. (अंगठी देऊ लागतो)

शकुंतला : मी बाई ह्या मेलीवर पुनः विश्वास ठेवावयाची नाही. ती आपण घालावी.

(मातली प्रवेश करितो)

मातली : धर्मपत्नीची आणि कुलदीपक पुत्राची भेट झालेल्या महाराजांचा जयजयकार असो.

राजा : खरेच माझ्या मनेरथांची गोड फळे मला मिळाली. का हो मातली, हे सर्व वर्तमान महेंद्रांना कळले असेल, नाही काय?

मातली : महाराज, ईश्वराला कळत नाही अशी गोष्ट कोणची? आता चलावे. आपणाला भगवान मारीच ऋषीदर्शन घेण्याकरिता बोलावीत आहेत.

राजा : प्रिये, या मुलाला कडेवर घेऊन चल. तुला पुढे करून मी भगवंताचे दर्शन घेणार.

शकुंतला : हे काय! मी नाही; आफणासह वडील माणसांपुढे जायला मला लाज वाटते.

राजा : छे, या वेळी लाजणे योग्य नाही. अशा मंगलकाली तसेच गेले पाहिजे. चल तर, ये.
(शकुंतला मुलास कडेवर घेऊन सर्व चालू लागतात)

(तदनंतर मारीचऋषी आदितिसहवर्तमान प्रवेश करितात, बसतात)

मारीच : (राजाकडे पाहून अदितीस) दक्षकन्ये, हा पाहिलास का, आपल्या दर्शनाला कोण येत आहे तो?

पद - (राग-लिलांबरी; ताल-धुमाळी)
(चाल-भला जन्म हा तुला लाधला)
तुझा तनय जो इंद्र तयाचा समरीं सेनापती ।
जया दुष्यंत लोक बोलती ॥
महापराक्रमि सकल भूमिचा सार्वभौम हा पती ॥
जयार्ते रिपु थरथर कांपती ॥
यच्चापें वज्राचें कामचि संपवूनी टाकिलें ॥
हरि तें भूषण करि आपुलें ॥

आदिति : त्याच्या स्वरूपानंच त्याचा पराक्रम स्पष्ट दिसत आहे.

मातली : आयुष्मन्, हे सकल देवांचे मातापितर प्रत्यक्ष आपल्या पोटच्या मुलाप्रमाणे आपणाकडे पाहत आहेत, तर पुढे होऊन दर्शन घ्यावे.

राजा : अहाहा! मातली, हेच नव्हे का ते -

पद - (राग-ललत; ताल-त्रिताल)
ज्यापासुनि रवि अवतरती ॥
ते व्दादशधा मुनि म्हणती ॥ चाल ॥
जो त्रिभुवनपती मखभोक्ता
एथुनि झाला सुविमलकीर्ति ॥ध्रु० ॥
मुनि दक्षमरीचोद्भव हे ॥
एकांतर विधि यां आहे ॥
तो नारायण निपजे
यांपासुनि घेउनि वामनमूर्ती ॥

मातली : होय, हेच खरे!

राजा : महाराज, हा इंद्राचा सेवक दुष्यंत उभयचतांच्या चरणारविंदी प्रणिपात करित आहे.
(नमस्कार करितो)

मारीच : वत्सा, चिरंजीव होऊन पृथ्वीचे पालन कर.

शकुंतला : या मुलासहवर्तमान मी आपल्याला नमस्कार करिते.

मारीच : मुली -

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

इंद्र परि हा तव पति आहे पुत्र जयंतचि झाला ॥
आशिर्वाद तुज दुसरा योग्य न, इंद्रायणीपद तुजला ॥
देतों या कार्लीं । जागा दुसरी नच उरली ॥

आदिति : मुली, आपल्या नव-याला अतिप्रिय हो, आणि हा तुझा मुलगा दीर्घायुषी होऊन आपल्या दोन्ही कुलांला सुख देवो. बसा. (सर्व बसतात)

मारीच : (एकेकाकडे बोट दाखवून)

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

शकुंतला सति ही, हें सुंदर पुत्ररत्न, हा नृपती ॥
श्रध्दावित्तविधीपरि एके ठायीं सुदैवें जमती ॥

राजा : महाराज, आपल्या अनुग्रहाचा प्रकार काही विलक्षणच आहे. कारण, अगोदर इच्छित वस्तुची प्राप्ती, नंतर आपले दर्शन. पाहावे -

पद - (रागिणी भैरवी; ताल-धुमाळी)

आधिं होत फूल वृक्षाला ॥
मग येतें फल तें त्याला ॥
ढग झांकित्ती आकाशाला ॥
मग करिती जलवृष्टीला ॥
क्रम ऐसा कारणकार्या ॥
तव मार्गी आधीं फल आर्या ॥

मातली : खरोखरच, थोरांचे प्रसाद असेच असतात.

राजा : महाराज, ही आपली आज्ञाधारक शकुंतला, हिच्याशी मी गांधर्वविधिपूर्वक लग्न केले. नंतर काही दिवसांनी हिच्या आसांनी माझ्या घरी हिला आणली असता, मला विस्मरण होऊन हिचा मी त्याग करून आपल्या गोत्रातील जे कण्वमहामुनी त्यांचा मोठा अपमान केला. नंतर ही अंगठी माझ्या दृष्टीस पडताच मागील सर्व गोष्टींचे मला स्मरण झाले, त्याचे भारीच आश्चर्य वाटत आहे. कसे म्हणाल तर -

दिंडी

(राग-लिलांबरी; ताल-दादरा)

दृष्टीदेखत हस्ति तो जसा जावा ॥
तयाविषयीं संदेह मनीं यावा ॥
स्मरण व्हावें पाउलें बघुनि त्याचीं ॥
तेविं मोहें स्थिति होय मम मनाची ॥

मारीच : वत्सा, तू अपराध केलास असे मनात देखील आणू नकोस. तुला संमोह देखील होणारा नव्हे; परंतु कसा झाला ते ऐक -

राजा : माझे लक्ष आहे.

मारीच : शक्रावतार क्षेत्रापासून अगदी विव्हाळ झालेल्या शकुंतलेस घेउन मेनका दाक्षायणीकडे जेव्हा आली तेव्हाच अंतर्दृष्टीने मी जाणले की, दुर्वासऋषीच्या शापामुळे तू आपल्या धर्मपत्नीचा अपमान केलास, विनाकारण केला नाहीस; आणि त्या शापाचा शेवट ती अंगठी तुझ्या दृष्टीस पडेपर्यंत होता, त्याप्रमाणे तुला स्मरणही झाले.

राजा : (सुस्कारा टाकून) भगवंता, आता माझ्यावरला अपवाद टळून गेला.

शकुंतला : (आपल्याशी) विनाकारण प्राणनाथांवर अपवाद आला होता; पण दैवानेच तो नाहीसा केला. बरे, पण तसा शाप झाल्याचे मला काही स्मरत नाही; परंतु त्या वेळी वियोगदुःखामुळे मन कोठे जाग्यावर होते? अथवा शाप झाला होता हेच खरे. तसे नसते तर त्या वेळी माझ्या सख्यांनी खुणेची गरज पडलीच तर ती अंगठी दाखीव असे सांगितले नसते.

मारीच : मुली, तुझे हेतू सर्व पूर्ण झाले, तू आपल्या पतीवर कोप करू नको. पाहा –

पद - (राग-शंकराभरण; ताल-धुमाळी)

(चाल - पाचव्या अंकातील शार्ङ्गरवा मित्रा)

शापानें तव पतिमति मोहित होती आजवरी ॥

जातां तें तम, तुझीच सत्ता आहे त्याजवरी ॥

अरशावरीचा मल झाडुनियां धरितांच पुढारी ॥

सुलभपणें जशि स्वच्छ दिसे छाया त्यांत खरी ॥ शापा० ॥

राजा : (मुलास हात धरून) माझ्या कुलाची प्रतिष्ठा ह्याजवर काय ती आहे.

मारीच : तो कुलभूषण होऊन चक्रवर्तिपद मिळवील. पाहा –

मोठी साकी

(राग-लिलांबरी; ताल-धुमाळी)

अप्रतिरथ हा निष्प्रतिबंधं सागरिं रथ तारोनी ॥

सप्तव्दीपा पृथ्वी पूर्वी जिंकी रिपु दंडोनी ॥

निजसामर्थ्ये येथिल हे पशु स्ववश करित जाणोनी ॥चाल ॥

सर्वदमन हें नाम पावला परि लोकांच्या भरणीं ॥

म्हणतिल भरत असें ॥ ऐसा बालक तव विलसे ॥

राजा : महाराज, याचे जातककर्मादिक संस्कार आपल्या हातून घडले आहेत तेव्हा तसे सर्व होणारच.

अदिति : शकुंतलेचे सर्व हेतू पूर्ण झाले हे आनंदकारक वर्तमान कण्वऋषींना कळवावे हे बरे. हिची माता मेनका तर मजजवळ सेवेला असेत.

शकुंतला : (आपल्याशी) माझ्या मनात होते तेच भगवतीने सुचविले.

मारीच : तपश्चर्येच्या माहात्म्याने सर्व त्यांना कळतेच आहे.

राजा : म्हणूनच बरे माझ्या अपराधाची त्यांनी क्षमा केली ती.

मारीच : तथापि आपल्याकडून हे त्यांना सांगून पाठवावे हे बरे; कोण आहे रे तिकडे?

(शिष्य प्रवेश करितो)

शिष्य : भगवन्, काय आज्ञा आहे?

मारीच : गालवा, तू आताच्या आता आकाशमार्गाने कण्वाश्रमास जाऊन कण्वऋषीला आनंदकारक वर्तमान असे सांग की, शापाची निवृत्ती होताच पुत्रासहवर्तमान शकुंतलेचा स्वीकार दुष्यंत राजाने केला.

शिष्य : गुरुवर्यांच्या आज्ञेप्रमाणे करितो. (शिष्य निघून जातो)

मारीच : वत्सा, तूही आपला मित्र जो इंद्र त्याच्या रथावर स्त्रीपुत्रासह आरोहण करून आपल्या राजधानीस जा.

राजा : आज्ञा, महाराज.

मारीच : वत्सा,

साकी

(राग-जोगी; ताल-धुमाळी)

पर्जन्याची वृष्टी करोनी इंद्र सुखवी तव लोकां ॥

तूहि महायज्ञीं सुर तर्पी तोषा एकमेकां ॥

ऐशा सुकृतींनी ॥ चालो क्रम हा बहुत दिनीं ॥

राजा : आपल्या आज्ञेप्रमाणे करण्यास प्रयत्न करतो.

मारीच : तुला आणखी कशाची इच्छा आहे?

राजा : आता इच्छा ती कशाची उरली आहे! तथापि भगवंताच्या मनातून आणखी काही द्यायचेच असेल तर हे भरतवाक्य असो.

पद - (राग-शंकराभरण; ताल-धुमाळी)

(आरती भुवनसुंदरा)

व्हावे जगिं ऐसे नृपती ॥

जनहितीस्तव जे बहु जपती ॥

ज्ञानी पंडित जे असती ॥

जय पावोत तत्सरस्वती ॥चाल ॥

स्वयंभू शंभु महाशक्ती ॥

निरवुं मम पुर्जन्मसक्ती ॥चाल ॥

सकल भवसिंधु होउ मज बिंदु ॥

आमोदिनि इंद्रु ॥चाल ॥

तसा हत्ताप हरुनि तारो ॥

बलवत्कविकृति जनिं पसरो ॥

(सर्व निघून जातात)

समाप्त

भाषांतरकर्त्याची प्रार्थना

पद - (राग-गाराङ्गिणी; ताल-दादरा)

(देवश्री व्हिक्टोरिया, या चालीवर)

सुंदरमुख तुंदिलतनु नंदिकेश्वरा ॥

गिरिवरहिमनगजाधव इंदुशेखरा ॥ सुंदर० ॥ध्रु० ॥

वृंदारकवृंदवंदितांघ्रि सुरवरा ॥

मंदाकिनिमंदबिंदुयुतजटाधरा ॥

सिंधुमंथनहालहाल नीलकंधरा ॥

देवा। धांवा। पावा। भवहरणा शिव

शरणागत भरणा हे दिगंबरा ॥१॥ सुंदर० ॥

पंचवदन पंचभूतभस्मपंजरा ॥

पंचीकृतपंचतत्त्वसत्त्वमंदिरा ॥

पंचाननचर्म विपंचीरवादरा ॥

सदया। याया। समया। सरसरुनी झडकारुनी

कडकडुनी भेट शंकरा ॥ २ ॥ सुंदर० ॥

भ्यालों मीं पाहुनि संसारसागरा ॥

कोठवरी स्तवूं सांग पामरा नरा ॥

परवशता तिखट सुरी लागली उरा ॥

येई। नेई। पार्यी गुणवंता कुलवंता

बलवंता त्रिपुरहरहरा ॥ ३ ॥सुंदर० ॥

सूचना : ४थ्या अंकात तेथे तेथे म्हणाण्याची पदे कर्त्याकडून आली ती:

(जाते की मम शकुंतला ही आजचि पतिसदना' या पदाऐवजी)

(गड्यांनो कृष्णगडी आपुला, या चालीवर)

लाडकि माजी शकुंतला ॥ जाते की पतिसदनाला ॥

उत्कंठाविष हृदयीं चढलें जिव करपुनि गेला ॥

गहिवर येउनि कंठ दाटतो ॥ बाष्पपूर नयनांसी सुटतो ॥

चिंताजडदर्शन मी होतो ॥ शून्य दिसे मजला ॥जाते० ॥१॥

जनक नव्हे स्नेहि मि वनवासी ॥ वियोगपीडा जरि मज ऐसी ॥
न कळे कैसें गृहस्थ सोसी ॥कन्याविरहाला ॥जाते० ॥२॥

(‘जातसे पतिसदनीं आज ती माझी दुहिती शकुंतला’ या पदाऐवजी)
(शाकुंतल, अंक ३ यातील ‘काय मला भूल पडली,’ या चालीवर)
जात भर्तृमंदिरासि मम शकुंतला ॥
द्या निरोप आश्रमस्थ वृक्षहो तिला ॥जात० ॥धु० ॥
पाजिल्याविणें तुम्हांसि पान नच करी ॥
नवकिसलयमंडनाचि हौस इस जरी ॥
हाय दुःख तुम्हां म्हणुनि तोडिना करीं ॥
कुसुमोद्भव बघुनि तुम्हां उत्सवचि जिला ॥ जात० ॥ १ ॥

(‘बघ दिले तरुंनी अनुमत जायाला’ या पदाऐवजी)
(सौभद्र, अंक ३ यातील ‘बघुनि सुभद्रेला’ या चालीवर)
दिधलें तुज तरुंनी ॥
अनुमत जाया पतिसदनीं ॥
नाहीं त्या बोलाया वाणी ॥
म्हणुनि कोकिलरवमिष करुनी ॥
प्रकट भाव केला हा त्यांनीं ॥
केली पाठवणी ॥
तव या काननबंधुंनीं ॥ दिधले० ॥

(‘काय कथूं या कार्लीं मम चिंता गेली’ या पदाऐवजी)
(सौभद्र, अंक ३ -‘कोण तुजसम सांग मज’ या चालीवर)
धन्य दिन हा काय कथूं या कार्लीं ॥ आशा मम पुरली ॥
पूर्वनिश्चित राजानें तुज वरिली ॥ मम चिंता सरली ॥ धन्य० ॥
तेवि तव ही नवमल्लिका भगिनी ॥ कन्या मम सुमनी ॥
आम्रतरुतें अनुरूपा पाहोनी ॥ वरिलें जावोनी ॥ धन्य० ॥

